

11-8252
2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

71589

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis

19379

Pärnumaa. Haridusolud.

Prof. J. KÖPP.

Koolid. Katoliku-aegseist koolidest Pärnus või Pärnumaal ei ole teateid säilinud. Niipalju on teada, et Vana-Pärnus oli doomkiriku juures ka doomkool; aga kui 1263. a. leedulased Vana-Pärnu hävitasid, hukkus ka doomkirik ühes kooliga. Kuna doomkirikut enam üles ei ehitatud, vaid tema asukohaks sai Haapsalu, siis siirdus ka doomkool loomulikult sinna, sest ta oli kirikuga ühendatud. Teisi teateid koolioludest nii Vana- kui Uues-Pärnus ei ole olemas analoogselt teiste maade oludele. Võib ainult oletada, et haridustöö peamiselt piirdus sellega, mis tegid vaimulikud, eriti kloostri-vaimulikud.

Usupuhanuse ajajärgul tekib Pärnus nähtavasti kool, sest 1547. a. esineb Uue-Pärnu linna- ja kirikuametnikkude hulgas, kes linnalt palka saavad, ka kooliõpetaja. Varssi puhkenud segastel aegadel, mis ühenduses Vana-Liivi langemise ja lagunemisega, ei võinud koolielu arenemisest kõnetki olla. Kui Poola valitsuse seisundi kindlamaks muutmiseks olud stabiliseerusid, hakati jälle kiriku ja kooli eest hoolitsema. 1588. a. ehitas Pärnu linna raad varemeis oleva koolimaja uuesti üles, hoolimata sellest, et Pärnus vastureformaatorina teotsev jesuiitide paater Quadrantinus selle vastu riigivalitsuse ees protestis ning koolimaja enda käsutusse nõudis; ka pandi ametisse kooliõpetaja, kes oli ka linnasekretäriks. Mõni aasta hiljem aga lahutatakse mõlemad ametid. Kooliõpetaja palk on nähtavasti õige väike. 1595. a.

otsustab raad kooliõpetaja palve peale, kes sellele tähelepanu on juhtinud, et tõusnud elukalliduse tõttu praegusest palgast elamiseks sugugi ei jätku, aastas 4 tündrit rukkeid juurde lisada, rõhutades sel puhul, et tulevikus uut palgakõrgendust enam ei saa olla.

Rootsi ajal töötab see ainus kool mõni aeg üksinda edasi. Kui üldine seisund paraneb, hakatakse taotlema ka kooliolude paranemist. 1640. a. ümber ehitatakse Pärnus uus kool. Selle iga ei näi aga mitte pikk olevat, sest neljakümnendate aastate lõpul on terve õpetuseasi jällegi ainult kantori käes. See seisund ei rahulda pikemalt ning 1649. a. paluvad mõlemad gildid linnaraadi veel teist kooliõpetajat ametisse kutsuda. Mõni aasta hiljem astub raad kooliolude parandamise sihis tunduvama sammu: 1651. a. kutsutakse linnastipendiaat Simon Blankenhagen, kes Königsbergis õppinud, ametisse „kooli rektorina“ (*rector scholae*) ülesandega poistele ladinakeelt õpetada; samal aastal võetakse ametisse ka teine kooliõpetaja. Sajandi lõpu-poolse korraldatakse kooli asja uuesti otstarbekohasemalt; nii annab raad 1682. a. uue kooliseaduse linnakonsistooriumi heakskiitmisel. Selle järele on kooliinspektoriks igakordne kiriku ülemõpetaja, rektorina toimib sagedasti abiõpetaja (*pastor diaconus*). Kooliõpetaja ametisse kutsumine sünnib konsistooriumi ettepanekul ja viimaselt toimepandud katse järele. Aegu ja olusid iseloomustava joonena võib märkida, et kooliõpetajale tema pidulikult ametisse seadmisel kätte antakse kooli insigniatena (*insignia scholastica*) — vitsad ja kepp. Tasuna saavad kooliõpetajad peale palga veel moona kujul: rukkeid, linnaseid, heinu ja puid. Kaheksateistkümnenda sajandi keskpaiku suurendati kooli koosseisu: siia kuuluvad nüüd rektor, konrektor, koolikolleeg (*Schulcollege*), kes on samal ajal ka kantoriks, ning kirjutuse- ja arvutuseõpetaja (*Schreib- und Rechenmeister*). 1785. a. kujundati linna kool neljaklassiliseks ning pandi veel venekeele õpetaja ametisse. Ka tõsteti kooliõpetajate palka; peale moona hakkasid nad nüüd saama aastas: rektor 250 rbl. (enne 150 rbl.), konrektor 200 rbl., koolikolleeg 175 rbl. (112 rbl. asemel), arvutuseõpetaja 140 rbl. (80 rbl. asemel), venekeele õpetajale maksti 300 rbl., ei antud aga moona. Kaks aastat hiljem laiendatakse koolimaja kasvanud nõuetele vastavalt. Kool kannab nüüd „linna peakooli“ (*Hauptstadtschule*) nime ja töötab võrdlemisi laia õppekava põhjal, nii et tema õpilasi korduvalt ülikooli edasi õppima läheb. Huvi pärast järgnegu siin kooli õppeainete loend klasside järele: IV kl. (kõige alam): usuõpetus, veerimine (*Buchstabiren*) ja lugemine, kirjutusekunst, aritmeetika ja õige-kirjutus; III kl. — usuõpetus, ladinakeele grammatika, maadeteadus, laulmine; II kl.: usuõpetus, maadeteadus, looduselugu, üldine ajalugu, ladinakeel, saksakeele õpetus (*Anleitung zur deutschen Sprache*); I kl.: üldine usuteadus (*weitläufige Theologie*), üldine ajalugu, maade- ja riikideteadus (*Geographie u. Staatenkunde*), ladina- ja kreeka keel, eraviisil heebreakeel tulevastele usuteadlastele, saksa kirjaviis (*Styl*), prantsuskeel. Venekeelt õpetati eraldi 5. klassis.

Sajandi lõpul näib koolis valitsema pääsnud olevat iseäraline korralgedus, nii et 1796. a. koguni õpilaste sissekirjutamine lõpeta-

takse. Linnaræe nõudel koostatud aruandes rõhutab ülemõpetaja Stein, et kooliõpetajad küll usinasti tööd teevad, kuid lastevanemad takistavad koolitööd: jätavad lapsed 5—6 nädalaks koju, vabandades kingade ja sukkade puudusega, panevad lapsed neile meeldivate kooliõpetajate klassi, ehk küll seal õpetatavad ained veel ei vasta nende võimeile; juhtub ka, et vanemad oma lapsed, kes inspektori katsumise põhjal kõrgemasse klassi üle viidud, omavoliliselt tagasi asetavad samasse klassi, kus nad enne olnud. Laste arv on samal ajal võrdlemisi suur (80). Ülemõpetaja poolt soovitatud parandusevahendid näivad mõjunud olevat, sest 1802. a. tunnistab ta revideerimise aruandes, et kool on hea ja et seal lapsed saavad õpetust kõigis neis teadustes, mida nad oma tulevaseks õnneks vajavad.

Kui 1660-dail aastail uuesti päevakorrale tuli Liivimaa ülikooli ellukutsumise küsimus, oli Pärnu linnal palju lootusi ning eeldusi ülikoolilinnaks saamiseks. See lootus täitus aga alles 1699. a., kui Tartus 1690. a. avatud ülikool rahutute aegade tõttu Pärnusse üle viidi. Ülikooli tegevus kestis siin vaevalt kümme aastat, misjuures tööd tunduvalt takistas 1700. a. alanud sõjategevus Vene- ja Rootsimaa vahel. Ülikool töötas nelja teaduskonnaga — usu-, filosoofia-, õigus- ja arstiteaduskonnaga — kuni 1710. a. ning jäi siis Pärnu venelaste kätte langemisega seisma. Õppejõudude koosseis oli õige väike: õigus- ja arstiteaduskonnas oli kummaski ainult üks (!) professor; ka üliõpilaste arv ei võinud suureks tõusta: ühtekokku käis Pärnu ülikoolis ainult 178 üliõpilast.

Maakooli olude kohta leiame vanemaid teateid rootsiaja lõpujärgust. 1680. a. on Jaagupi kihelkonnas ametis köster-kooliõpetaja, rahvuselt soomlane, oskab lugeda, kuid lugemine ja rääkiminegi on selgusetu. Tõstamaal ei ole samal aastal köstrit, samuti ka Toris. Pärnu khk:s sellevastu on ametis „mittesaklane“, kes oskab lugeda, kirjutada ning arvutada, „saksa- ja mittedaksa keeles“. 1683. a. töötab Hallistes köster, kellega õpetaja ning kogudus on rahul, samuti on Karksis köster, kes oskab lugeda ning peab oma ametit korralikult.

Sajandi lõpul näikse mitmes kihelkonnas rahvakooli algidud tärkavat ning teataval määral edasi arenevatki. Kahtlemata on selleks tõuget andnud B. G. Forselius'e püüded rahvakooli-õpetajate ettevalmistamise alal ning vastava seminari ellukutsumine Tartu ligidal 1684. a. 1688. a. oli koolide seisund järgmine: Pärnus töötas juba 1661. a. asutatud kool, Audrus, Saardes, Häädemeestes, Halliste-Karksis, Tõstamaal, Jaagupis — igas kihelkonnas 1 kool, kuna ilma koolita olid Vändra ja Tori. Lapsi oli Pärnu koolis 40, Audrus 17, Saardes 33, Häädemeestes 15, Halliste-Karksis 12, teiste kohta puuduvad teated. Häädemeeste koolist kirjutab Saarde kirikuõpetaja (21. IV 1688), et „hea algus on tehtud ja on sellele koolile krahvihärra ja kindralkuberner kõrget au üles näidanud ning oma teekonnal Pärnu linna kooli vaatamas käinud, kus ta mõnedel koolilastel enesele laskis ette lugeda ja pärast armulikult koolmeistrile ning lastele raha kinkis.“ Mõni aasta hiljem, 1696—1697, leiame juhuslikke teateid koolide seisundist üksikuis kihelkonnis. Nii teatatakse Pärnu kihelkonnast 29. X 1696,

et linnas köster linnaraelt palka saab, sellepärast areneb kooliasi kõige paremal kujul nagu varemingi; maal peetakse külade enamikus talve kestel „koolipoisse“, kes noortele lugemist ja katekismust õpetavad; nende elatise eest hoolitsevad talupojad. Kihelkonnakooli tarvis on küll Ülejõe maa määratud, kuid see on varssi kalameestele edasi antud, sellepärast on siitsaadik laste õpetamist toimetatud talupoja rehes. Kirikuõpetaja, kelle aruandest võetud eelmised teated, palub, et koolile uuesti maad antaks ning koolimaja ehitamiseks tarvilikud sammud astutaks.

Halliste-Karksis ei ole 1697. a. ühtki koolimaja, puudub ka koolimaa. Sellest hoolimata loeb 60 last hästi (fertig) käsiraamatust, peale selle need, kes veel on „katekismuses ja abd-s“. Õppijaid ning mõistjaid oleks rohkem, kui ei puuduks raamatud; jõukamad saavad oma lapsed kõstri juurde õppima.

Jaagupi khk:s on 1696. a. tükk maad, mis kooliõpetajale määratud, sellest on ainult 5 tündri maa harimiseks kõlvuline. 1695. a. kirikukatsumise puhul on küll määratud, et mõisnik peab iga aasta kooliõpetajale andma seda, mis tal puudub, kuid senini ei ole seda sündinud ning „vaene mees“ kannatab kõige suuremat puudust; sääraistes oludes ei saa see ega keegi teine ära elada ega kooli pidada. Talupoegadel on olnud 3—4 aasta jooksul nii suur leivapuudus, et neil on täiesti võimatu lastele leiba kaasa anda ning neid rõivastada. Ka on tuleviku väljavaated õige kurvad. Kuigi peaks kätte jõudma aeg, mil koolimaja valmis ja talupojal ei ole tarvis kaevata leiva pärast ning kooliõpetaja on valmis kooli pidama ilma koolimaata, ei ole see ometi võimalik, sest ta ei saa määratud vilja külümite kihelkonnalt kätte. Nii ei ole näha, et kuidagi oleks võimalik pidada edasi korraldiku kooliõpetajat või kõstrit.

Õige kujuka kooliolude kirjelduse leiame Tõstamaa kirikuõpetaja Sigismund Segius'e aruandest 1696. a. 19. X. 8 aasta eest saatnud „õnnis härra Forselius“ Tartumaalt ühe kooliõpetaja Tõstamaale, kes siis 2 talve jooksul õpetanud 10 last. Õpetajale on lubatud suusõnal ja kirjalikult tasuda kooliõpetaja elatise kulud (talve pealt 2 riigitalrit), ta ei ole aga midagi saanud. Teise talve järel jäänud kooliõpetaja kirikuõpetaja juurde suviliseks, kuid temaga olnud õpetajal halvad kogemused: „ta teotas ära minu leiva (schändete mein Brot)“, eksides õpetaja „saksa virtinaga“, ning läinud siis ära. Kolmandal talvel pannud kirikuõpetaja kaks talurahva poisikest, kes kõige paremini õppinud, kordamööda talupojalapsi õpetama; kõige parem õppija surnud varssi ära, teised aitavad praegugi veel kirikus laulda, sest et kõstrit ei peeta. Kuna muid korraldusi kooli asjus ei ole tehtud ja kirikuõpetajale tema väga väikese sissetuleku juures viimaks raskeks läinud pidada omal kulul kooliõpetajat, on nüüd asi seismas. Õpetaja on kirikus rahvast kutsunud koolimaja ehitamiseks kaasa aitama. „Talupojad olid nõus, vedasid palgid juurde ja raiusid niipalju üles, et valmis sai neli seina, tuba ja kamber (die Stube und eine Kammer), ilma lae ja katusea.“ Tõstamaa mõisaomaniku pärijad protestinud kirjalikult selle vastu ning keelanud koolimaja

ehitamise ära: nemad olevat maa andnud kirikule, kooli tarvis aga ei võivat nemad mitte midagi anda. Õpetaja on asjast kohe praostile teatanud, otsus aga on veel tulemata. Koolimaaks on asehaldaja Strömfeldt, kes ka ülemkirikueestseisja, viie aasta eest määranud tüki talupojamaad, mis juba 20 aastat tühjalt seisnud; maa asub vähemalt pool penikoormat kirikust eemal ning sinna viiv tee on „alati põhjalikult õel“. Kui kirikuõpetaja küsinud, mis selle tühja maaga teha ja kes teda peab harima, vastanud asehaldaja, et kuningas andnud niisuguse tühja maa. „Kui teie tahate saada head ja haritud maad, siis peate selle eest maksma.“ Nii on siis „Jumal paraku“ kõik jäänud endiseks.

18. sajandi alust leiame mõnesuguseid õige puudulikke andmeid kooli ja rahvahariduse seisundi kohta 1728. a. kirikukatsumiste protokollist. Mainitud aastal on Vä n d r a s ametis köster, kelle töö ja käitumise pärast kirikuõpetajal ei ole põhjust kaevata; koolilapsi on olnud samal talvel ainult 3, kuna koolimaja pole olemaski. Koguduse liikmete teadmiste kohta antakse katsumisel otsus „suuremalt osalt halb“. T o r i s on köstril elumaja, kus parajasti 6 last õppimas; köstri enese võimiste pärast ei või üldiselt kaevata, kuid ta „laulab halvasti“; inimesed käivad usinasti kirikus, katsumisel osutuvad teadmised keskpäraseks. J a a g u p i khk:s peetakse talvel küll kooli, kuid pole lapsi, koguduse teadmised on sellepärast katsumisel ka „halvad“. T õ s t a m a a l õpetab köster s. a. koolis 7 last ja täidab rahuldavalt oma ülesannet; koguduse liikmeist on vanadel teadmised „väga halvad“, kirikuskäimises puudub küllaldane hool. M i h k k l i Liivimaa osas käiakse usinasti kirikus, osatakse katsumisel keskmiselt; köster töötab rahuldavalt. S a a r d e khk-s on olemas koolitare, kus õppinud 2 last. Häädemeestel, mis moodustab Saarde abikoguduse, elab köster ühe talupoja juures; õpilasi temal ei ole, tema enese eluviis aga annab põhjust pahanduseks. Koguduse teadmised on „enamikus väga halvad“, kirikuskäimine „mitte liiga usin“. Halliste kooliõpetaja on võrdlemisi tubli oma ametis, oskab koguni kirjutada; Halliste abikiriku K a r k s i köster sellevastu ei oska isegi mitte hästi lugeda ega laulda, kirjutamisest kõnelemata; ka läheb ta alkoholi tarvitamises liiale; et sellekohased manitsused ei aita, tagandatakse ta 1730. a. ametist. Kirikuõpetaja võtab ette „kodikatsumisi“, kuhu ainult vähesel arvul tullakse; üldisel katsumisel aga oskavad koguduse liikmed vastata „hästi“.

18. sajandi lõpupoole, pärast kindralkuberner Browne'i kuulsaks saanud „koolipatendi“ ilmumist 1765. a., näib olevat tehtud vähemalt väike algus rahvakooli alal. Kihelkonna- ehk köstrikoolid on igas kihelkonnas töötamas, nende seisund ja tegevus on aga mõneski suhtes erinev. 1767.—1770. aastail toimepandud kirikukatsumistel üles-tähendatud andmete põhjal kujuneb kihelkonnakoolide pilt üldjoontes järgmiselt. Vä n d r a s on 1770. a. kihelkonnakooliõpetajal (köstril) õige hea maja, mis mahutab endasse nii kooli kui kooliõpetaja eluruumi; ka on kõik kõrvalhooned heas korras. Vä n d r a abikoguduses K ä r u s peetakse kooli köstri eluruumis. Jaagupis on 1770. a. täiesti uus

kihelkonnakoolimaja „korstna ja akendega“ ehitatud umbes 7—8 aasta eest, ja rahuldab suuruse suhtes täiesti kihelkonna tarbeid. Mihkliis asub khk-kool kõstri elumajas, mis on heas korras ja vastab nõudeile. Tõstamaal on asunud uue hea khk-koolimaja ehitamisele, kuna vana, ammu ehitatud maja kõlbmatuks saanud; maja suurus andvat aset kõigile kihelkonna koolilastele. Tõstamaa järele oleval Kihnu saarel kool aset leidnud „rehes, ühe väikese külma kambriga“, mis suurusegi suhtes ei vasta otstarbele. Audrus on päris uus ja hea maja ühe korstnaga, kahe „saksa toa“ ning kahe „kambriga“; koolituba on 4 sülda pikk ja 3 sülda lai ning on vaadates kihelkonna tarviduste seisukohalt „küllalt suur“.

Tori kihelkonnas on seisund märksa halvem: seal on khk-kooli asupaigaks nii Toris kui Tahkurannas rehi, mis ammu ehitatud; kõrvalistest hoonetest on Tori kõster ise ehitanud rehe, kuna ait on koguni tema isa ehitatud. Suuruse poolest rahuldavad kooliruumid tarvidusi, sest talupojad ise õpetavad oma lapsi kodus. Katsumiskomisjon annab kihelkonnale käsu üles ehitada korralikud majad ja kõrvalised hooned, samuti peab hoonete korrashoid olema terve kihelkonna asi. Saardes on „korralik maja“ akendega, ka on olemas kõrvalised majapidamishooned, kõik terve kihelkonna ehitatud. Koolimajas jätkub ruumi kõigile lastele. Halliste-Karksi khk:s on samuti eramaja „ühe toa ja kahe kambriga“ ja tarviliikkude kõrvaliste hoonetega; kõik hooned on rahuldavas korras; kooli suurus vastab nõudeile.

Kihelkonnakooliõpetaja palgaks on Väändras maa ja „talupoja külimitud“, kuna põletuspuid antakse rikkalikult. Samasugune on seisund Väandra abikoguduses Kärus; Mihkliis kõneldakse ainult nälja-palgast; seda maksavad talupojad külimittudes, mida läheb viis tükki ühte vakka; mõisadelt tuuakse vähe: ühest rukkeid ja otri, kumbagi üks vakk, teisest pool vakka rukkeid, kolmandast koguni ainult üks külimitt vilja. Tõstamaa khk-kooliõpetaja, samuti Kihnu saare oma palgaks on „maa ja külimitud“, talupojad annavad $\frac{1}{6}$ vakka, mõisad 1 vaka või vähem vilja. Audrus on palgaks „liivamaa“ ja vähekõlvuline heinamaa, mille juurde tuleb igalt talupojalt üks külimitt teravilja ja mõisadelt ühtekokku $2\frac{1}{2}$ vakka rukkeid. Pärnu kihelkonnakooliõpetaja saab peale muu palga, mida eraldi ei tähendata, talupoegadelt ühe pange räimi; Toris on maapalk, mille juurde tulevad talupoja-külimitud, mida mahub 4 ühte vakka; sama palk on Tahkuranna kõster-kooliõpetajal, kellel aga puudub maa. Saardes on köstril $\frac{1}{4}$ maad ja küllaldaselt heinamaad; talupojad maksavad nii Saardes kui Häädemeestel, kus on ainult heinamaad ühe kuhja alla, ühe külimitu teravilja. Hallistes puudub koolimaa; kooliõpetaja saab igalt mõisalt ühe vaka ja igalt talupojalt $\frac{1}{3}$ vakka teravilja.

Lapsed ei maksa õpetuse eest harilikult erimaksu. Katsumiskomisjon korraldab aga igas kihelkonnas, et talupojad peavad tooma kooliõpetajale iga lapse eest aastas kolm koormat puid ja üks nael küünlaid. Peale selle avaldatakse samal juhusel kindlat lootust, et ükski peremees ei keeldu õppimise lõpul andmast oma lapse või kasvandiku eest kooliõpetajale „midagi tänutunnistuseks“.

Kooliõpetaja isiku kohta antakse harilikult hea otsus nii võimise kui käitumise suhtes. Kärü kõster ei ole küll tugev laulus, kuid seda kiiduväärsem on tema vagadus; halb laulja on ka Kärü abikiriku kõster, „üks päristalupoeg“, kes ka kangrutööd teeb; Jaagupi kõstril on hea lauluhääl, aga ta venitab laulmisel liiga; Audru khk-kooliõpetaja armastab „natuke juua“; Tori kõstril „Michel Juril“ puudub tarvilik „tublidus“ (on alles 22 a. vana), ta lastakse katsumise puhul lahti ja tema asemele määratakse „saksa mees“, kes ameti poolest kingsepp, igapidi tubli mees. Tahkuranna kõster „Mert“ laulab halvasti, tal on koguni „mõirav hääl“; ka on ta eluviisid laidetavad: ta on otsekohe öeldud „joodik“; kirikuõpetaja on leidnud ta olevat purjus isegi ametikohuste täitmisel; ka puuduvat tal koguduses tarvilik lugupidamine, ehk ta küll on virk ametiasjus. Talupoegade arvamine kõstri kohta aga erineb tunduvalt kirikuõpetaja omast: nad „kiidavad teda“. Saarde kõster, 35-aastane mees, loeb ja laulab hästi, oskab ka eestikeeles kirjutada, on oma ametis igapidi hoolas. Häädemeeste kõster, kes juba 30 aastat ametis olnud, ei vasta õpetaja arvates sugugi nõudeile, kuigi tema eluviisid pärast ei ole põhjust kaevata. Abikiriku juures peaks olema tubli mees, kuid võimatu on teda lahti lasta, enne kui ei leita kohasemat. Talupoegade arvates aga väärrib Häädemeeste kõster samuti kiitust nagu Saarde omagi.

Kihelkonna- ehk kõstri koolis õppivate laste arv on üldiselt õige väike. Väandras ei ole neid üldse olemas, sest ligidal mõisas peetakse mõisakooli; Kärus õpib 1770. a. katsumise ajal 15 last, Jaagupis samuti 15 last, Mihklis — ühtegi, lapsed „ei tule“ lihtsalt, Tõstamaal ja Kihnus käiakse usinasti koolis, kuid „praegu“ ei ole Tõstamaa khk-koolis ühtki, Kihnul aga ainult üks laps. Audrus on laste arv võrdlemisi õige suur — tervelt 40, kelledest 20 koju lastud, sest et nad juba küllalt õppinud; Pärnu khk-kool on ilma lasteta, Toris on õppimas 5 last, Saardes 14, Häädemeestel 3, kuid mõned, kes kooli tulnud, peavad toiduainete puudusel jälle tagasi minema koju. Hallistes on ainult üksikuid lapsi kokku tulnud.

Õpiaineteks on, nagu igalpool konstateeritakse, lugemine, laulmine, viis peatükki, hommiku-, õhtu- ja söömapalved; peatükid ja palved õpitakse pähe. Õppimisaeg on tavaliselt 1—3 talve „võimise järele“, kuni lugemine selgeks saab. Koolitalv algab „mardipäeva ümber“, aga tihti ka jõulupüha või kolmekuningapäeva järele, Kihnus sellevastu aga koguni vara — „pärast mihkkipäeva“. Koolitalv lõpeb mõnel üksikul korral ülestõusmispühadeks, harilikult ei kõnelda midagi lõpust.

Üldiselt on selge, et kihelkonna- ehk kõstri kool on õieti ainult armulauale ettevalmistamise kool, mitte kihelkonnakool sõna hili-semas tähenduses.

Mõisa- ja külakoolide seisund ning tegevus kujunes aa. 1767—1770 üldjoontes järgmiselt: Väandra khk:s on üks kool Väandra mõisas, mille tõttu ei tooda lapsi kihelkonnakooli. Kirikukatsumise puhul öeldakse, et Väandras on teotsetud vastavate korralduste järele, kuid tõepoolest ei ole peale praegu mainitud Väandra mõisakooli ellu

kutsutud teisi mõisa- ega külakoole. Selle asemel on katsutud asja korraldada kodusemal kombel: seal, kus leidub külas kirjaoskaja isik, pannakse see lapsi õpetama. Nii seisab Vändra kooli eesotsas „vabadik Kukko Mert“. Mõnes vallas puudub säärane „kool“, nii Viluveres, kus ei ole kohal mingit koolikorraldust ning lapsed kasvavad täiesti ilma õpetuseta, sest vanemad ei vii lapsi ka kihelkonnakooli; nad õpetavad neid ise või lasevad neil õppida kirjaoskajate talupoegade juures. Katsumiskomisjon annab mõisapidajatele käsu koole ellu kutsuda „patendile“ vastavalt ning kohustab lastevanemaid saatma lapsi kooli. Jaagupi khk:s on Kaismal kool mõisa ja küla vahelisel maal, Vee mõisas (Weehoff) „hea kool“, Hallikul on kooliõpetaja pandud lapsi õpetama, Põõraveres tahetakse lapsi koguda õpetusele majutusmajasse. Osa lapsi saab aga õpetust taludes. Mihkli khk:s mainitakse ainult üht kooli Kaismas, kus õpetamas „vaba inimene“, teistes valdades õpetatakse lapsi taludes; samuti on Tõstamaal ainult üks kool — Tõhelas, kuna teised lapsed õpivad taludes. Õige eeskujulik seisund näib valitsevat Audrus: siin on igas külas kool, nii et koole on ühtekokku tervelt 14. Pärnu kihelkonnas on koolid Uulus ja Surjul, kummaski mõisas üks. Suurem hulk lapsi saab õpetust taludes, misjuures õpetaja leiab, et mõni kodune õpetaja, nii Tammistes, saab oma ülesandega hästi valmis. Tori khk-s kasutatakse Taali mõisas kooliruumina majutusmaja, Tori vallas on selleks võetud suur talumaja, teisel õpivad lapsed kodus või saadetakse köstrikooli, nii Sindis ja Tahkurannas. Saarde kihelkonna mõisades puuduvad koolid täiesti; ka puuduvad need külade enamikus. Saarde mõisas on olnud kool ühes talus, katsumise ajal (1770) ei tööta ta mitte enam; Patil on üks külakool ning igas üksik-talus on hoolitsetud õpetuseandmise eest, ei ole aga näha, millisel kujul. Harilikult öeldakse, et talupojad õpetavad oma lapsi ise kodus. Laiksaare mõisa pidaja on, nagu seletatakse, küll tahtnud kooli avada, aga talupojad tõrguvad vastu ning ei taha lapsi isegi kihelkonnakooli viia. Katsumiskomisjon peab muidugi oma kohuseks seletada kategooriliselt Laiksaare talupoegadele, et ükski neist valju karistuse ähvardusel ei tohi seista „seesuguse kasuliku korralduse“ vastu, vaid kõik peavad oma lapsed kooli saatma. Hallistes on 1767. a. juba algust tehtud käskkirja täitmisega ja on suurem osa mõisapidajaid avanud koolid mõisades või külades; koolide arvu ning asukohti ei mainita ligemalt. Kooliõpetajaiks on koolides ja taludes isikud, keda kirikuõpetaja valib selleks teiste hulgast ja esitab mõisapidajale; mõnel kohal on need „vabadikud“, teisel peremehed (nii Audrus); Tõstamaal on kooliõpetajaks talupoeg „Leppa Ado“, kellel kõik maksukohustused ära jäetud. Missugused peavad olema kooliõpetaja võimised, sellest ei kõnelda harilikult; ainult ükskord öeldakse (Saardes), et õpetajaiks on lugemises hästi kodunenud isikud.

Eeskirja järele peab iga kirikuõpetaja andma mõisapidajatele teada nende valla koolikohustuslikud lapsed ning mõis peab siis hoolitsema selle eest, et lapsed tõesti läheksid kooli. Kirikuõpetajad täidavad nähtavasti korralikult oma kohuseid, mõisad näivad täitmise

suhtes jätvat endale teatava vabaduse. Nii teatatakse Jaagupi khk:st, et mitte kõik kirikuõpetajalt tähendatud lapsed ei ole kooli saadetud, Hallistes on kooli toodud lapsed õige vastutõrkjad ning jooksevad kohe pärast koolitoomist jälle ära, Audrus nõuab vanemaisse selles mõttes mõjumine kaunis suurt jõupingutust, annab aga ometi tagajärgi. Kooliskäimise järele valvajaiks on kõigepealt kirikuvõõrmüürid ja külakupjad, kes eeskirja põhjal peavad iga 8 päeva sees kord käima vaatamas oma küla koole ning hooletute kooliskäijate, samuti kooli ilmumata jäänud laste kohta mõisale teateid viima. Seda kohustust tuletatakse neile kirikukatsumise puhul valjult meelde „möödapääsmatu vitsakaristuse“ ähvardusel. Teiseks järelevalve teostajaks on kirikuõpetaja, kes peab eeskirja kohaselt käima iga 4 nädala sees korra iga kooli vaatamas. Selle kohuse ütleb enamik kirikuõpetajaid täitnud olevat, ainult üksikud — nii Pärnu ja Mihkli kirikuõpetaja — ei ole seda teinud. Viimane, kelle kogudus asub osalt Liivi-, osalt Eestimaal, ei hooli Liivimaal maksvaist korraldusist ning ei käi üldse koole vaatamas, ainult ühes koolis on ta kord käinud mõisainspektori tungival palvel. Õpetaja ignoreerib koguni kirikukatsumiskomisjoni: viibib ise Tallinnas ning keelab köstril ära kirikut avada kirikukatsumise puhul. Et kõster sellest keelust kinni peab, jääbki koguduse liikmete katsumine kirikus ette võtmata. Mõned kirikuõpetajad näivad ilmutavat erilist huvi kooliõpetuse vastu. Nii käib Audru kirikuõpetaja iga nädal 3—4 koolis ja „tunneks rõõmu, kui näeks, et lapsed natuke õpivad“; Tõstamaa õpetaja sõidab talvel kaks korda majast majasse ning katsub kindlaks teha õppimise tagajärgi. Viimasel juhul on tegemist eriti ka kodusõppijate laste katsumisega, mis samuti kirikuõpetaja ülesandeks. Harilikult käib kirikuõpetaja kodus õpetata-vaid lapsi talve jooksul katsumas. Audrus ei taha see hästi õnnestuda, sest inimesed ei tule hea meelega katsumiskohtadesse, kui neid kutsutakse; Vändras tuuakse kodulapsed katsele kevadel õpetaja juurde. Kooliõpetus algab igalpool, nagu tõendatakse, „eeskirja järele“, s. o. mardipäeval. Kas ta ka eeskirja kohaselt kestab kuni ülestõusmispühani, sellest ei kõnelda harilikult, ainult ükskord — Pärnu khk:s — üteldakse „asi nõnda olevat.“

Õppeaineks mõisa- ja külakoolides on lugemine ja peatükid.

Missuguseid tagajärgi eelpoolkirjeldatud koolidega ja õpetusega saavutatakse, selle kohta puuduvad täpsamad andmed. 1767.—1770. a. ärareetud kirikukatsumistel, kus noori ja vanu koguduseliikmeid kat-sutakse nende teadmistes, antakse mõistmise kohta õige üldised otsused: teadmised „kaunis head“, või „enamikus head“, mõned osanud „hästi“, mõned „halvasti“ jne. Hallistes võistlevad vanad noortega, nagu katsumisprotokollis seisab, ja ei jäta katekismuses ühtki küsimust vastamata; katsuja komisjon konstateerib, et liigutav on näha ja kuulda kõikide koosviibijate koguduseliikmete jumalasõna tundmist. Jaagupis vastavad vanad osalt halvasti, osalt hästi, kooli-lapsed aga enamikus hästi; ka Toris leidub lapsi, kes hästi õpetatud, kuid enamik saab otsuse „halb“.

Kui neis aruandeis siin kõneldakse koolidest, siis tuleb mõista

küll kooli tema kõige algelisemal kujul. Kuna n. n. kihelkonna-kooliski õpetus seisis ainult armulauale ettevalmistamises, milleks püüti kätte õpetada lugemisoskus ning katekismuse peatükid ja tähtsamad palved, kusjuures õpetuse edukuse kohta mõõduandev oli peale muu iseäranis ka kõstri enese ettevalmistus ja võimine, mis korral oli õige puudulik ja nõrk, korrali koguni täiesti puudus, siis on mõisa- ja külakoolides tegemist paljalt lugemiskooliga, kus keegi, kes ise vaevalt mõistab lugeda, lapsed aegajalt mõneks päevaks või nädalaks kokku kogub ja neile vaevast lugemist „õpetab“, käsud, mõne palve ja usutunnistuse pähe tuubib. Niihästi lugemine kui päheõppimine sünnib muidugi täiesti mehaaniliselt. Sajandi lõpu poole aga kaovad needki vaevalised „koolid“ pea sootuks ja asemele astub juba varemni korduvalt mainitud kodune õpetus. Nii ei ole 1786. a. Tori kkh:s enam ühtki kooli, vaid kõik lapsed peavad läbi ajama koduõpetusega. 1801. a. on Tõstamaal veel kaks kooli; kooliõpetajad õpetavad ligemal asuvaid lapsi omas kodus, neile õpitükid üles andes, ning käivad siis külast külasse, koguvad lapsed kokku teatavatesse kohtadesse, katsuvad ja õpetavad neid ning annavad neile uued õpetükid üles. 1806. a. ei ole Toris ega Häädemeestes ühtki kooli. Arutades samal aastal antud kindralkuberneri käsukirja kihelkonnakoolide asutamise kohta, jõuab Tori kirikukonvent otsusele, et ei ole soovitatav asutada kooli kiriku ligidale, kus ta ei oleks küllalt kättesaadav liiga laialisele kihelkonnale, vaid parem asutagu iga vald omale kool, milleks vallad ka paluvad mõisadelt abi. Otsusel ega soovil ei ole aga mingit tagajärge ning 1810. a. ei leidu Toris ega Häädemeestel ikka veel ühtki kooli. Nagu Toris ja Häädemeestel, nii puuduvad Jaagupiski 1806. a. koolid täiesti; koolide asutamise eeskirjale vastab kirikukonvent seletusega, et talve lõpu pärast olevat võimatu kätte saada ehitusmaterjali. Väandras tuntakse sajandi alul ainult kodust õpetust ning leerilaste ettevalmistamist. 1811. a. tunnistab ülemkirikueestseisja amet, et Pärnu maakonnas ei ole olemas koolide eest hoolitsemist seadustele ja eeskirjadele vastavalt, nii et Toris ühes Häädemeestega, Jaagupis ühes Käruga, Halliste-Karksis, Väandras ühes Käruga, Pärnus, Saardes, Tõstamaal, Audrus ega Mihklis ei ole ainustki vallakooli. Kujuka kooliolude kirjelduse annab Halliste kog. õpetaja K. E. Berg 1812. a. oma kihelkonna kohta, mida aga üldiselt küll õigusega võib laiendada tervele maakonnale. Ehkki vastava määruse järele peaks olema igas vallas koolimaja, millel aknad ja korsten, on mainitud aastal ainult kahes Halliste kkh vallas (Vana- ja Uue-Kariste) olemas niisugune maja, üks eelmisel aastal ehitatud, teine alles valmis saamas. Teistes valdades peetakse kooli osalt majutusmajades, osalt taluperedes, osalt koguni kõrtsikambris. Kooliõpetajaiks on Vana- ja Uue-Pornuses mõisa rätsepad, keda mõis ka ülal peab, Uue-Karistes täidab kooliõpetaja ülesandeid lukusepa naine; Abjas on ametis kaks kooliõpetajat, vaevapalgaks on kummalgi kaks vakka rukkeid aastas. Karksis ei ole ainustki koolimaja, laste õpetamist toimetatakse karjamõisades. Kooliõpetajate teadmine ning oskus piirdub lugemisega, ainult eelmainitud lukusepanaine ulatab oma ametivendadest peajao kõrgemale:

tema oskab koguni kirjutada. Õpetamise oskus ei tõuse kellelgi kõrgemale mehaanilisest lugemise kättetuupimisest, sellepärast on tagajärjed rahvahariduse edendamise mõttes õige väikesed või puuduvad täiesti: lugemine tihti ainult näib seda olevat, on aga tõepoolest, nagu katsumistel selgub, kooliõpetaja etteütlemisel pähe tuubitud peatükkide või laulude ülesütlemine. Kooliskäimine on õige puudulik. Vanemad ise ei saada lapsi hea meelega kooli, neid takistab vaesus ja arusaamise puudus, mõisavalitsused omalt poolt ei hooli sellest, kas lapsed käivad üldse koolis või mitte. Ainult Abja mõisavalitsus sunnib vanemaid lapsi kooli saatma. Siingi on tagajärg väike; inimesed maksavad tihti parema meelega pealepandud trahviraha ühe rubla suuruses, leides, et lapse kodus hoidmine on kasulik, sest laps teeb tööd ja tema elatamine on kodus muidugi hõlpsam kui koolis. Isegi kirikuõpetaja korraldatud katsumistele on raske lapsi kokku saada. On tarvis palju meelitamist ning manitsemist, kuni vanemad niikaugele saadakse, et nad tulevad lastega katsele. Kirikuvõõrmündrid peavad sagedasti päevad otsa külades ringi käima lapsi katsele kokku ajamas, siiski jäävad paljud tulemata ning kooliajamine kestab terve kooliaja jooksul edasi. Viimaks ongi küsitav, kas ei ole seisund nagu ta on siiski mitte kõige loomulik: kooli minnes ei õpi lapsed ometi mitte midagi ning vanemate kulud, eriti leivakotimured, on täiesti asjatud, sest et puuduvad kohased kooliõpetajad.

1815. a. anti kubermanguvalitsusest jällegi käsk, et igasse valda tuleb ehitada vähemalt üks koolimaja. Selle järele hakkab kooliasi mõnes kohas natuke liikuma. Asutatakse jälle üksikud koolid Tõstamaal, Toris. Tõsisem pööre rahvakooli elus leiab maad alles pärast 1819. a. talurahvaseaduse maksamahakkamist, milles nõutakse, et igas kihelkonnas, kus 2000 meestehinge, peab olema kihelkonnakool ning igas vallas oma kool, misjuures väikesemad vallad võivad ühineda kooli ülespidamiseks, aga ometi nõnda, et meestehingede arv ei tõuseks üle 500. Selle seaduse tagajärgedest rahvakooli asjas leiame võrdlemisi õige üksikasjalisi teateid kirikuõpetajate aruandeist 1834. a. kohta. Mainitud aastal on kihelkonnakoolid töötamas: Väandras, asut. 1833. a., teiste teadete järele juba 1819. a., mil kõstrit kohustatakse kooli pidama; kool asub üsna uues heas majas, kus ka kõster elab, koolituba on ruumikas ja valge; Audrus, asut. 1823. a. kõstrimajas, asub 1826. a. saadik omas kolme aknaga majas; kool on varustatud nelja pika ja laia lauaga, kahe pika pingi ning ühe musta tahvliga. Teistes kihelkondades on khk-kool osalt tegevuse lõpetanud, osalt üldse ellu kutsumata jäänud. Nii avati Jaagupis khk-kool 1822. a. ning töötas kõstri juhatusel alguses 16 poisiga; aasta eest aga jäeti kool seisma „mitmesuguste asjaolude“ pärast, mis tema edasikestmist takistasid; õpetaja loodab, et ta võib ligemal ajal jälle alata tegevust. Ka Saardes on khk-kool 1828.—30. a. töötanud 5 õpilasega; selle järele otsustanud talupoegade asemikud — kirikuvõõrmündrid ja kohtunikud — enamikus, peale Saarde valla, et vallad enam ei taha osa võtta khk-kooli ülespidamisest, sest talupoegadel on isegi palju maksusid ning kooliskäimisest ei ole lastel suuremat kasu, kuna poisid on kooli lõpeta-

misel kooliõpetajaiks liiga noored (15 a. v.), põllutööle aga enam ei kõlba, vaid vististi mõnda teist tööala otsivad. Kui aga kooliõpetajad tahaksid saada vallakirjutajaiks, siis peaksid nad saksa keele ära õppima, milleks jälle puuduvat aeg ja aineeline jõud. Selle seletuse peale tunnistavad mõisapidajad, kirikuõpetaja protestist hoolimata, khk-kooli kinnipanduks. Õpetaja kandis asja ette Pärnu ülemkirikueestseisjale, ei saanud aga kahele kirjale vastustki. Tõstamaal on kihelkonnakooli asutamine mitmel kirikukonvendil otsustatud, kuid otsus on ikka veel täide saatmata; Pärnu khk:s ei ole khk-kooli, selle aset täidab Sauga „kirjutusekool“, mis õige hästi töötab, andes lastele õpetust lugemises, kirjutamises, arvutamises, katekismuses, maadeteaduses ning laulmises. Toris ei ole härraste juures kuulda olnud khk-kooli avamise soovi, takistust teeks kirikuõpetaja arvates Eesti koguduse liikmete suur kehvus; samuti ei ole Halliste-Karksis khk-kooli asutamise soovi kuuldavale tulnud, talurahvas oleks kirikuõpetaja arvates sääraseks kavatsuseks vaevalt valmis, sest nende enamik ohkab praegugi kangesti, kui nad peavad oma kodus hooletusse jäetud lapsi saatma külakoolidesse. Mõhkli khk:s on eestlased küll sagedasti avaldanud khk-kooli asutamise soovi, aga maja ehitamine ja kütmine läheks puude puudumisel liiga raskeks, samuti oleks kooliõpetaja palk suureks koormaks, sest rahvas on vaene ja peab nõnda oma soovi maha suruma. Kihelkonnakooli eesmärgiks seatakse Vändras kõlvuliste külakooliõpetajate ning vallakirjutajate valmistamine ja kirikulaulu parandamine, Audrus — peamiselt külakooliõpetajate valmistamine ning rahva haridusjärje üldine tõstmine. Khk-koolides õpetatakse usuõpetust, lugemist, kirjutamist (ilu- ja õigekirja), koorilaulu, arvutamist, kirjaseadmist, Audrus ka veel maadeteadust ja looduseõpetust. Kooliskäijaid lapsi on Audrus 9, Vändras 12, muidugi ainult poisilapsed, nagu seaduses ette nähtud. Kooliaeg kestab Vändras neli kuud talveajal, Audrus samuti (10. XI — 10. III), peale selle käivad lapsed suvel iga kahe nädala tagant katsel ja saavad ülesanded koduseks tööks. Kooliõpetajaks on Vändras köster, kes saab iga lapse eest 2 rbl. hõb. ehk 360 kop. panko; Audrus oskab köster küll lugeda, kirjutada ja arvutada, saab ka kihelkonnalt laste õpetamise eest 20 vakka vilja, kuid õpetust annab tõepoolest kirikuõpetaja, mitte köster. Koolilaste elatise asi on aruannete järele nii Audrus kui Vändras hästi korraldatud. Esimeses khk-s saavad khk-kooli lapsed valdadelts tarvilikud toiduained: leiva, kartulid, tangu, liha, soola ja soolakala, mõisad annavad kirjutusmaterjali, arvutamistahvli ja 3 nl. küünlaid valgustuseks iga lapse kohta; peale selle veavad vallad iga lapse kohta 2 sülda puud kütteks ja toiduvalmistamiseks. Vändras peetakse lapsed ka hästi üles: elatise ja muud kulud kannab iga vald aineis ja rahas vastavalt õpilaste arvule.

Kihelkonnakoolide tegevusega on aruandjad rahul. Audrus leitakse, et lapsed valmistatakse ette oma loomuliku kutse ja nende olude tarvis, milledes neil tuleb elada; Vändras leitakse, et kihelkonnakooli abil eestlased omandavad aja jooksul tõesti rohkem haridust, sest juba varemgi on mitmed vanemad lasknud oma lapsi omal kulul õppida

kirjutamist ja arvutamist; kirikulaul paraneb, sest lapsed laulavad kirikus; isegi puhtus ja kõlbline eluvis näib kasvavat noorte inimeste keskel.

Valla- ehk külakoole on samal ajal ühtekokku 53, kus õpib umbes 1000 last; koduõpetust saab neljas kihelkonnas — Tori-Häädemeeste, Saarde, Jaagupi, Vändra — umbes 2100 last, Tõstamaal üteldakse kodusõppijaid olevat „mitusada“, teistest kihelkondadest ei teatata üldse nende arvu. Koolide arv kihelkondades on erinev: Vändras on koole kõigest 2, Saardel 4, Tõstamaal Kihnuga 5, Toris Häädemeestega 6, Halliste-Karksis ja Pärnu khk:s kummaski 7, Jaagupis ning Audrus kummaski koguni 11, Mihklis aga mitte ainuski. Viimases põhjendatakse koolide puudumist sellega, et lapsed kõik saavad kodus head õpetust, mis mõjub kasulikult „meie maarahva kõlblisse haridusse“. Nii lugenud 1834. a. kevadisel katsumisel 724 last hästi ning 214 olnud ka juba teinud algust lugemisega. Küla-koolid olla sellepärast kirikuõpetaja arvates täiesti ülearused; kõige enam võiks olla üks kool terve kihelkonna kohta — trahvikoolina hooletute vanemate ja kasvatajate pärast. Koolide arv, nagu eelpool toodud andmed näitavad, ei olene sugugi mitte kihelkonna suurusest, vaid peamiselt rahva elu juhtivate ja korraldavate isikute — mõisapidajate ning kirikuõpetaja — arusaamisest ja heast tahtest, osalt muidugi ka rahva tulunduslikust olukorrast. Koolid asuvad osalt omas majas, osalt taluruumides. Vändras on mõlemad koolimajad „head“, Halliste-Karksis on koolimajad osalt „ruumikad“, Toris on 4 koolil kohased majad, Jaagupi koolid asuvad enamasti „harilikudes talurahva eluruumides“, Audrus õpetab iga kooliõpetaja lapsi oma enese kodus — ilma korstnata suitsutubades. Kooliskäimise üle kaevatakse väga palju. Mitmel puhul konstateeritakse kooliskäimise takistajana lastevanemate suurt vaesust. Nii kaebavad Pärnu khk:s vanemad, et ei ole aega lapsi kooli saata, ning kirikuõpetaja lisab juurde, et talupojad on tõepoolest väga vaesed ega saa suurte kohustuste pärast lapsi kooli saata; Saardes on seisund samuti õige raske, koolile vaadatakse ainult kui sunniabinõule nende vanemate tarvis, kes ise ei suuda või ei taha õpetada oma lapsi. Koolilaste elatis nagu ka kooliõpetaja palga maksmine on vanemaile liiga raske kanda.

Sunduslikust kooliajast, 10. XI—10. III, peetakse vähe kinni. Saardes käiakse koolis ainult mõned nädalad talve jooksul, Halliste-Karksis osa terve talve, teine osa ainult kuus päeva igas kuus. Siin on kirikuõpetaja aga nõnda korraldanud, et korraga on õpetusel 20—40 last; kui neil veerimine selge, lähevad nad koju ja teised tulevad asemele; pärast tulevad hästi veerijad iga kahe nädala tagant kolmeks päevaks ehk igas kuus kuueks päevaks koolimajasse katsele ning kokkulugemist õppima. Jaagupis lastakse lapsed, kellel lugemine selge, enne kooliaja lõppu koju, Vändras on koolide ringkond liiga suur: Kärus elab osa lapsi 20 versta, Vändras koguni 25 versta koolist eemal. Audrus kasutatakse peale lastevanemate manitsemise mõisavalitsuse kaudu ergutusevahendina ihunuhtlust, mida antakse hooletuile kooliskäijaile ning laiskadele õppijaile kevadiste koolikatsu-

miste puhul; ehkki see avalik häbistamine on avaldanud head mõju, nagu aruandja teatab, on kooliskäimine ikkagi korratu. Võib juurde lisada, et Audru kihelkond näib esinevat selles suhtes ainukese erandina terves Lõuna-Eestis, sest ühegi teise kihelkonna aruandes ei mainita seda karistust kooliskäimise elustamise abinõuna.

Õppeaineiks on need, mis seaduses ette kirjutatud: lugemine, katekismus, laulmine; Toris õpetatakse kolmes koolis ka „hästi ja õigesti eestikeeles kirjutama ning arvutama“, Audrus peetakse hoolega silmas, et lapsed pestult, kammitult ja puhtasti rõivastatult kooli tuleksid.

Kooliõpetajate võimised on väga puudulikud, sest kooliõpetajaiks võetakse harilikult kohalikud talupojad, kes lugeda oskavad, ilma et neil oleks oma otsekoheseks tööks vähematki ettevalmistust. Sellepärast on ka koolitöö harilikult õige puudulik. Leidub muidugi ka erandeid. Nii töötab Abjas tubli kooliõpetaja, kes 6 nädala jooksul 40 last õpetades jõudnud niikaugele, et kuus last päris hästi kokku lugesid, 20 väga hästi veerisid, teised keskmiselt. Audru kooliõpetajad on kõik hoolega tegevad ja armastavad oma ametit; Saardes aga on seisund vähe rõõmustav: kihelkonnakooli kinnipanemise järele on raske leida kohaseid isikuid; tuleb endid aidata sellega, et kooliõpetajaiks valitakse vanad vabadikud, kes oskavad natuke lugeda. Kirikuõpetaja püüab seesuguseid kooliõpetajaid natukenegi kõlvulisemaks teha läbirääkimiste ja paremate õpetusviisidega tutvustamise kaudu, tagajärjed on aga õige väikesed.

Eraldi on mainitav Pärnu Eesti Eliisabeti koguduse õpetaja J. H. Rosenplänter'i püüd tõsta paremale järjele rahvakooliõpetajate ettevalmistamist. Selleks asutas ta omal kulul „Eesti koolmeistrite-kooli“, mis 1844. a. 4 õpilasega tegevust algas. Selles koolis õpetati peale usuõpetuse, lugemise, kirjutamise ning arvutamise veel maade-teadust, loodusteadust, „õpetamise kunsti“ (metoodikat), raamatukõitmist, aiatööd ja viljapuude kasvatamist. Kooli kasvandikkudest hakkavad mõned koguni Rosenplänter'i ajakirjale „Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache“ kaastööd tegema, üles kirjutades rahva suust muinasjutte. Tuttavamaks neist õpilastest on saanud Aabram Holter, kes oli hiljem 1820. a. asutatud Sauga „kirjutusekooli“ õpetajaks. See „kirjutusekool“ tõuseb harilikudest külakoolidest kõrgemale, tema õpilastest lähevad mitmed kooliõpetajaiks. Koolis on 1834. a. 35, 1837. a. aga koguni 52 õpilast ning 7 endist õpilast on juba pidamas kooliõpetaja ametit. Olgu veel mainitud, et Rosenplänter'il ilmus 1845. a. trükis „Kolilaste seädu, ehk iggapäine meletuletus, mis neil koddõ, kolis ja väljapaikus tulleb tähhele panna“.

Külakooliõpetajate palgad erinevad oma vahel tunduvalt. Nii saab kooliõpetaja Vändras ja Tõstamaal $\frac{1}{4}$ v. vilja iga lapse pealt, esimeses ühes küttega, teises ilma selleta; Audrus antakse peale maa, mille eest vald mõisale päevi teeb, $\frac{1}{4}$ v. vilja igast talust, Toris saab Tori valla kooliõpetaja 24 v. rukkeid, 12 v. otri, 12 v. kaeru, 80 rbl. pankõ, 400 leisikat heinu, 1 leisika linu, 1 leisika villu, teine kooliõpetaja saab aga ainult $1\frac{1}{2}$ rbl. pankõ raha kuus iga koolilapse eest;

Sindis makstakse 40 rbl., Tahkurannas 36 rbl. panko, Orajõel lepitakse 3 vaka rukiste ja samapalju otradega. Häädemeeste kooliõpetajad töötavad täiesti ilma tasuta; Saardes antakse ühele kooliõpetajale valla poolt talve kohta 2 vakka rukkeid ning vanemad lisavad sellele juurde kütte ja valgustuse, teise palk on natuke kõrgem: 10 v. rukkeid, 5 v. otri ja 5 rbl. raha ühes kütte ning valgustusega; Halliste-Karksi khk:s saab Abja kooliõpetaja 20 v. rukkeid, 12 v. otri, „mõne leisika soola“, mõne vaka kartuleid, kaerad ja heinad ühe hobuse toitmiseks, ka kütte-, valgustuse jne. Kooliõpetajad on osalt pearahast ja teistest avalikkudest kohustustest vabastatud, viimastest vähemalt koolitöö ajal.

Praegu kirjeldatud seisund kooliasjus valitses üldjoontes pikema aja kestel. Kohati leiavad aset vähemad muudatused: mõni kool lõpetab tegevuse, teisel avatakse uus kool. Nii on Audru kihelkonnakool vahepeal ajuti seisnud, 1840. a. uuesti käima pandud kooliõpetajate ettevalmistuseks ning siis ususegaduste ajal nähtavasti jälle tegevuse ajutiselt lõpetanud. Jaagupi khk-kool puhkas ka vahepeal mitu aastat, samuti seisab Vändra khk-kool usuliikumiste ajal kolm aastat. Nagu kihelkonnakoolide tegevus kannatab usuliikumistest, nii tekivad kooliasjus üldse ärevate sündmustega ühenduses mõnesugused raskused. Audrus ei käi 1845. a. ühtki last koolis, mitmed kooliõpetajad vahetavad ise usku, Hallistes on 1848. a. kahes koolis ainult kolm last kummaski. Seisundit arvestades annab ülemkirikueestseisja 1846. a. koolivalitsustele käsu lapsi mitte kooli sundida, sest sagedasti ähvardavad vanemad koolisunduse teostamisel lahkuda ev.-lut. usust. Mõningaid andmeid ja seisundi kirjeldusi rahvakooli kohta leiame 1848.—49. a. aruandest. Terves maakonnas loendatakse õppimisealisi lapsi — 10-aastastest kuni leeriajani — 7808. Kihelkonnakoolidest töötab ainult üks, Saardes, 8 õpilasega, valla- ja külakoole on 56; nii kihelkonna- kui vallakoolide arvu suhtes seisab Pärnu teiste Lõuna-Eesti maakondade hulgas — Saaremaa välja arvatud — viimasel kohal. Vändras tahetakse kihelkonnakooli jälle käima panna, samuti Jaagupis. Kergus on ev.-lut. usuliste elanikkude arv nii väikeseks jäänud, et ei jõuta kooliõpetajale enam vähematki palka maksta. Mihklis pole ühtki vallakooli, aga üks koolimaja on parajasti ehitamisel. Lapsed tulevad külades nädalas kord kokku ühe peremehe juurde, kus neid ilma tasuta lastakse lugeda, laulda ja peatükke üles ütelda. Tõstemaal on kooliõpetajate palgad väga väikesed, nii et ei saa koolmeistriks pea ühtki kõlvulist inimest; Audrus on 1840. a. töötanud 12 vallakoolist ainult 6 järel, teised lõpetasid usuvahetuse tagajärjel tegevuse; koolimajad on osalt väga viletsad. Pärnu khk:s on kooliõpetajate palk õige kasin, ainult Uulu kooliõpetajat peab talu, mille eest vald mõisale tegu teeb; koolimajad leitakse osalt head olevat, mõni — Ridalepa — on aga pime ja kitsas. Kooliõpetajad on enamikus tublid ja teevad tööd korralikult. Toris on mõnel kooliõpetajal — Toris ja Taalis — kaunis hea palk vilja ja maa näol, teistel kasin; nii peab Tahkuranna kooliõpetaja leppima 5 rublaga aastas, Orajõe oma aga ainult pearahast vabastamisega. Saarde koolimajad leitakse olevat

heas korras, ka kooliõpetajate palgad on osalt päris rahuldavad. Näit. on Jaagupi kooliõpetajal niipalju põldu, et võib külvata kolm vakka iga vilja, peale selle saab ta vallalt 6 vakka rukkeid ning natuke rahagi. Sama kooli juurde on muretsetud kogu raamatuid kooliõpetaja ettevalmistamiseks; ka Kilingi kooli juures on olnud kaunis suur raamatukogu; mis aga paari aasta eest ühes koolimajaga ära põlenud. Õppetöö tagajärjed näitavad üldiselt, et siin ikka veel tegemist on lihtsa lugemiskooliga, kus õpetatakse lugemist, vähe laulmist ning peatükke; ei ole ka vististi mitte põhjendamata Väandra kirikuõpetaja Körber'i väide, et koolid on õieti paljad trahvikoolid ning nende töövili on väike. Väandras ei ole üldiselt piiblitlugusid ega kirikulaule veel õpitud, ainult mõnes kohas on õpetaja erilisel hoolitsemisel õpitud neljahäälset laulu koguduses; seinatahvlid ja kirjutusekirju kavatsetakse vallakoolidele alles muretsema hakata. Mihkli koguduses, kus ei ole ühtki kooli, olevat kodune õpetus siiski heal järjel. Nii lugevat 771 lapsest hästi 549 last, nendest 412 last koguni mõistuse ja arusaamisega, keskmist viisi loeb 152 ning halvasti 70 last. Peatükid on hästi peas 412 lapsel, 249 saavad ka peatükkidest aru ning oskavad neid seletada, 104 saab ainult vaevaliselt ülesütlemisega hakkama; kirjutamist õpib 99, arvutamist 80 last. Tõstamaal ei ole piiblitlugude õppimises nootide järele laulmises, samuti kirjutamises ning arvutamises veel algustki tehtud; Toris õpetab kõster vallakoolis lapsi ka piiblitloos, kirjutamises ja arvutamises; Saardes on piiblitlugude ja laulmise õpetamine õige vilets, sest kooliõpetajail endil puudub sellekohane oskus; musta seinatahvi, Punšel'i lauluviiside raamatu ja eeskirjade muretsemist ei taheta mitte tungivalt nõuda, sest kooliõpetajad ei oska ometi nendega tundides mitte midagi peale hakata. Olgu veel mainitud, et Saarde koolid peavad kordamööda kirikus koorilaule laulma ja pühapäevadel lauluga avama koolikonventi. Üldiselt suhtusid terves maakonnas hästi (fertig) ja halvasti (unfertig) lugejate arvud nagu 1:1²/₃; kirjutamist õppis 1 laps 20:est, selles suhtes seisab Pärnumaa teisel kohal Lõuna-Eesti maakondade hulgas (Viljandi järel); arvutamise õppimises seisab Pärnumaa koguni esimesel kohal Lõuna-Eestis: selles saab õpetust nimelt 1 laps 24:st (järgm. Viljandi — 1 41:st); eriti palju on kirjutamis- ja arvutamiseõppijaid Tori külakoolides. Nootide järele õpib laulma 1 laps 42:st; selles asjas seisab Pärnumaa kolmandal kohal (Viljandimaal vastav arv 9³/₄, Tartumaal — 17).

Usuliikumisega ühenduses oleva ärevuse raugemisel hakati kooliasja üldse jälle hoogsamalt edasi arendama. 1851. a. antakse kihelkonnakoolivalitsustele kindlam korraldus, mille järele koolivalitsuse moodustavad kirikueestseisja, kirikuõpetaja, kihelkonnakooliõpetaja ning kihelkonnakoolivanem. Samal aastal ülema maakoolivalitsuse poolt antud maakoolide seadluses nõutakse, et vallakoolis õpetatakse mõistusega lugemist, katekismust, piiblitlugusid, kirikulaulude võimalikult nootide järele laulmist, kirjutamist, arvutamist ning koolilaste tutvustamist tarvilikkude talurahva seaduse määrustega. Tütarlapsed, kelledele ei olevat hädasti tarvis kirjutamist ega arvutamist,

võivad selle asemel õppida näputööd. Juba 1845. a. nõuti vastavais määrustes vallakooliõpetajailt lugemise õpetamise, peatükkide ja piibli-lugude peast jutustamise, kirjutamise ja nimeta numbritega arvutamise oskust, samuti tuttavate kirikulaulude laulmise võimist; nüüd kasvavad nõudmised, mis katsumiste puhul kreismaakoolikohtus esitatakse, aeg-ajalt ikka suuremaks. Pärnu maakonnas tõusis koolide ning õpilaste arv ligema kümne aasta jooksul tunduvalt. Nii on 1860. a. juba töö-tamas 5 kihelkonnakooli (Vändras, Jaagupis, Töstamaal, Audrus, Saardes) 5 kooliõpetaja ning 44 õpilasega. Õpilaste arv khk-koolides on võrdlemisi õige väike: kõige suurem Audrus (18 õpilast), kõige vähem Saardes (ainult 3 õpil.). Vallakoole on 65 — sama arvu õpeta-jate ning 2008 õpilasega. Kõige vähem on vallakoole Mihkli khk (2), kõige enam Halliste-Karksis (13), siis tuleb Jaagupi (10), Pärnu khk (9), Vändra (7) jne. Koduõppijaid on ühtekokku 7384.

Laadi poolest on kool juba tunduvalt muutunud: endisest luge-miskoolist on saanud kirjutuskool, ehkki veel kõik lapsed ei õpi kir-jutamiskunsti, peamiselt tütarlapsed, kelledelt seda ei nõuta. Nii õpib kõigist kooliskäijast kirjutamist 775 last (36%), arvutamist 638 last (30%), kuna tervelt 1333 last saab läbi ilma kirjutamiseta ning 1470 last ilma arvutamiseta. Kirjutamise ja arvutamise suhtes erinevad kihelkonnad tunduvalt oma vahel. Nii õppis kirjutamist Vändra khk:s 90% lastest, Toris Häädemeestega 43%, Mihklis 40%, Pärnus 35%, Audrus 33%, Halliste-Karksis 31%, Jaagupis 18%, Saardes 16% ja Töstamaal 14%. Arvutamise õppimises olid vastavad arvud järgmised: Vändras 57, Toris Häädemeestega 43, Halliste-Karksis 31, Pärnus 29, Audrus 25, Mihklis 21, Saardes 16, Jaagupis 12 ja Töstamaal 9 last saja kohta. Kümme aastat hiljem — 1870./71. õppeaastal — on Pärnu-maal kihelkonnakoole samuti 5, vahepeal on Saarde khk-kool hingu-sele läinud ning juurde tulnud Vändras teine khk-kool, vallakoole on 79, nii on nende arv tunduvalt kasvanud, peale selle nimetatakse üht trahvikooli. Õpilasi on kihelkonnakoolides ühtekokku 34 (kõik poisid), vallakoolides (kordajad lapsed ühes arvatud) 3494, „trahvikoolis“ õpib 59 ning koduõpetust saab 4439 last. Koolikohustuslike laste arv oli üldse 10540, õpetust sai 7992 last, ehk 75,8% kõigist ning seisab Pärnumaa selles suhtes tervel Liivimaal viimsel kohal (esimesel — Tartu ja Võnnu maak. 99%, läbistikune % Liivimaa kohta 92,4). 100 poisslapse kohta tuleb vallakoolis 85 tütarlast, kihelkonnakoolis ei käi ühtki tütarlast. Kirjutamist õpib ühtekokku 3024 last (neist koolis 2501, kodus 523), arvutamist 2848 — (koolis 2334, kodus 514 last); uueks õppeaineks on Vändra vallakoolidesse möödunud talvel sisse toodud geograafia, kuna ka teistes kihelkondades tahetakse algust teha selle aine õpetamisega.

Järgmiste aastate kohta mainitagu vaid järgmist: 1871./72. a. on khk-kooles 7, õpilaste hulgas registreeritakse ka juba 2 tütarlast, Saardes on käima pandud „karistusekoolid“, kus 129 last õppimas, sest kodu-õpetus on väga halb. Jaagupi khk-s jätavad kõik koolid revideerijaisse väga raske mulje: ruumid on silmatorkavalt väikesed, kooliõpetajate palgad väga madalad, õppeabinõud puuduvad täiesti; lugemiseks kasu-

tatakse ainult Uut Testamenti, ilma et lapsed loetust aru saaksid, ainult ühes koolis (Roodi) on laulmine ja õigekirjutus heas korras. Häädemeestel käiakse koolis peamiselt ainult esimesel talvel, Halliste-Karksis ei näi üldse veel olevat sunduslikku kooliskäimist; Toris ja Vändras sellevastu tehakse kihelkonnakooli edasiarendamise kavatsusi; nimelt tahetakse Vändras khk-kool muuta kolmeklassiliseks, nii et ta vastaks reaalkooli alamale astmele, samalaadilised kavatsused liiguvad ka Toris. Vändra khk:s peetakse juba umbes 1860. a. alates kirikuõpetaja juhatusel korralikult kooliõpetajate konverentse, mis kooliõpetajate tööd tunduvalt edendab. 1875./76. õppeaastal leitakse koolide katsumise puhul Jaagupi kihelkonnakoolid olevat varustuse ja kooliasjanduse suhtes ikkagi veel kõige viletsamas korras tervel Pärnumaal, ainult 10% kõigist lastest võib tunnista hästi õpetatuiks. Ka on seal kihelkonnakooliga paha lugu: köstrit, kes ei suuda kooli pidada, ei saa lahti teha, erilise kihelkonnakooliõpetaja ametisse panemist peetakse aga liiga kulukaks. Iseäralise „kurioosumina“ mainib Liivimaa koolinõunik oma aruandes, et Enge kooli päevikus nimetatakse iga-päev erilised „suutsutunnid“; siin ei olewat aga mitte tegemist mingisuguse piibutamise tegevusega, vaid — hädatarviliste vabatundidega, et ahjude kütmisel tekkivat suitsu uste ja akende kaudu välja juhtida. Kihelkonnakoolides (neid on 10) õppivate tütarlaste arv on 1875./76. õppeaastal juba kasvanud 15 peale, ka poiste arv on märksa suurenenud, neid on tervelt 199. Õppeaineist on 1874. a. juurde tulnud venekeel. 1875./76. a. õpetatakse venekeelt sunduslikult kõigis kihelkonnakoolides, vallakoolidest ei tunne venekeele õpetust üldse 21 kooli, 31 on ta vabatahtlik õppeaine ning 26 sunduslik. Järgmisel aastal on nende koolide arv, kus venekeelt sugugi ei õpetata, langenud 11:le.

Mõni aasta edasi, 1881./82. õppeaastal pakub koolide seisund järgmist pilti. Ev.-lut. usuliste koolialiste laste — 8-aastased kuni leeritamiseni — koguarv on 9500 (4611 p., 4889 t.). Kihelkonnakoole on töötamas 9: Vändras 2 kooli, Mihklis, Tõstamaal, Audrus, Pärnus, Toris, Hallistes ja Karksis igaühes 1 kool. Kõik khk-koolid on poisslaste koolid, tütarlaste khk-koole ei ole veel üldse olemas; koolid on „mitmeklassilised“ Mihklis ja Hallistes, teiste kohta puuduvad ligemad teated vastavais aruandeis. Õpilasi on khk-koolides kokku 206 (193 poiss- ja 13 tütarlast), kes valdavas enamikus, peale 3 kr.-õigeusulise lapse (2 Pärnus, 1 Tõstamaal), ev.-lut. usku. Õpilaste enamik elab koolimajas — „internaadis“, ainult üksikuil juhtudel — nii Audrus 3 tütarlast, Pärnus 2 p. jne. — elatakse väljaspool koolimaja. Kõige rohkem on õpilasi Halliste khk-koolis — 40, kõige vähem Mihklis — 9, Toris on 36, Karksis 25, Audrus ja Vändras 23 õpilast jne. Õppekava vastab igalpool 1874. a. ettekirjutatud „kooliplaanile“. Emakeele õpetuse tunde on nädalas läbistikku 9, venekeelele tuleb 5—6 nädalatundi ning saksakeelele 6—7 tundi. Kihelkonnakooliõpetajaist on seminari hariduse saanud 11 isikut, 1 on eksami teinud seminari õppimata ning 3 ei ole ei seminaris õppinud ega ka eksamit õiendanud. Ev.-lut. vallakoole on 1881./82. a. ühtekokku 87. Eesotsas seisab Vändra khk 14 kooliga, temale järgneb

Halliste (12), Saarde (11), Jaagupi ja Pärnu (10), Tori (7), Audru (6), Mihkli (5) ning Häädemeeste, Tõstamaa ja Karksi (igapähe 4 kooli). Koolidest on üheklassilisi 69, mitmeklassilisi 7, „laiendatud“ 3, kuna 8 kohta puuduvad andmed. Oma maja on 79 koolil, teised asuvad veel üüriruumides. Kooliõpetajaid oli ametis 93; hariduse järele oli seminaris õppinuid 10, eksami õiendanuid seminaris õppimata 76, täiesti ilma eksamita kooliõpetajaid 7. Päriskoolilapsi käis koolis 3 304 (1 672 p., 1 632 t.), peale selle kr.-õigeusulisi lapsi 64 (25 p., 39 t.). Maadeteadus on 1874. a. õppeplaaniga saanud kõigile koolidele sunduslikuks õppeaineks ja õpetatakse teda sellepärast igalpool. Venekeele õpetus on juba täiesti üldine, kaugelt suurem osa koole (77) on venekeele õpetuse sisse seadnud 1871.—78. a. vahel, ainult 3 juba varem, 1861.—70. a., kuna väikese osa kohta teated puuduvad. Ema-keele õpetusele on määratud läbistikku 11 tundi nädalas, venekeelele 3 tundi; saksakeel, mida kohaliku koolivalitsuse loal ka võib õpetada, leidub ainult üksikute Vändra, Häädemeeste, Saarde ja Mihkli koolide töökavas. Päriskoolilaste kõrval kuulub kordajate hulka 3 565 last (1 645 p., 1 920 t.). Koolimajad on vahepeal laadilt tunduvalt muutunud: suur osa neist vastavad juba nõudeile ning sisaldavad peale klassitoa ka magamis- ja teisi ruume; mõnda koolimaja — Kilingi Lavi, Vändra Aleksandri, Audru Kabriste — nimetatakse koguni uhkeks. Osa koole ootab siiski veel uusi paremaid ruume.

Kuna koolid üldiselt võrdlemisi korralikult töötavad, jääb koduõpetus ikka enam hooletusse, sest vanemad jätavad hea meelega terve õpetamise ja kasvatamise kooli hooleks. Ka kooliskäimine ei ole igalpool küllalt rahuldav; mõnes khk:s — Saardes, Häädemeestel — leitakse põhjuse ta ära viidetud koolipäevade arv olevat liiga suur; koolivanemait ja vallakohtuult saadakse vähe abi ning tuge koolisunduse teostamisel.

Neljakümnendate aastate usuliikumisega ühenduses tekib ev.-lut. usuliste rahvakoolide kõrvale rida kr.-õigeusulisi koole. 1850. a. kinnitatud määruste järele tuleb igas kr.-õigeusu koguduses asutada kihelkonnakool kiriku juures ning abikoolid kirikust eemal olevais kohtades, iga 500 meessoost hinge kohta üks kool. Koguduste tekkimisega ühes kutsutakse harilikult ellu ka koolid. Nii asutatakse õigeusu kihelkonnakoolid Pärnumaal, nagu näha õigeusu kiriku aruandest 1881. a. kohta: Karksis (1847. a.), Kihnus (1849), Mihklis (Kalli n.) (1850), Vändras (1851), Pärnus (1857), Jõõpres (1859), Pootsis (1860), Hallistes (1861), Tõstamaal (1864), Jaagupis (Uduveres, 1866), Lelles (1868), Toris (1868), Kilingis (Kurkund, 1870), Tahkurannas (1873), Audrus (Urustel, 1873), Häädemeestel (1873), Murrul (Tõhelas, 1874), Kärigus (1877). Kihelkonnakoolides õpivad poeg- ja tütarlapsed ühes. Alles 1883. a. asutatakse eriline tütarlaste kihelkonnakool Pärnu Nikolai kiriku juures.

Ametlikkude aruannete järele õppis kihelkonnakoolides 1881. a. ühtekokku 716 õpilast: 580 poeg- ja 136 tütarlast. Neist oli õigeusulisi 639, ev.-lut. usulisi 77. 1889./90. õppeaastal oli koolide arv kasvanud ühe tütarlaste khk-kooli võrra ning õpilaste arv tõusis 991:ni

(728 p., 263 t.). Silmapaistvalt on kasvanud tütarlaste arv. Ka on ev.-lut. usulisi lapsi tunduvalt suuremal hulgal õigeusu kihelkonnakoolides õppimas: endise 77 asemel 207. 4 koolis ei ole ühtki lut.-usulist, kahes — Tori, Halliste — on lut.-usulised väikeses ülekaalus, teistes on valdav enamik õpilasi õigeusulised.

Abikoolidest kutsutakse esimene ellu 1848. a., siis järgnevad teised: 1849.—1860. a. 18, 1861.—1870. a. 7, 1871.—80. a. 8, 1881. a. 2, 1883. a. 2, 1884. a. 2. 1881. a. oli abikoole 39, neis õppis 695 poeg- ja 729 tütarlast, kokku 1 424 last; neist oli õigeusulisi 1 362, lut.-usulisi 62 last.

1889./90. a. oli abikoolide arv 38; suuremal arvul leidis abikoole Audurus (5), Toris (4), Häädemeestel (4), Mihklis (3) jne. Õpilasi oli ühtekokku 1 418, neist õigeusulisi 1 306, luteriusulisi 112. Kõigis Pärnumaa õigeusulistest rahvakoolides kokku oli 1889./90. õppeaastal 2 409 last: 2 090 õige- ja 319 luteriusulist.

Kihelkonna- ja vallakoolide kõrval töötab Sindis vabrikukool, kus 1872./73. õppeaastal tervelt 210 last õppimas; kool töötab kahe vahetusega: päeva- ja õhtukool; kooliruumid leitakse 1877. a. olevat ebakohased ja liiga kitsad. Vabrikukool jagunes 3 ossa: eesti, saksa ja vene (õigeusu) kool. 1887. a. ühendati aga kõik kolm kooli üheks kaheklassiliseks kooliks, mis hakkas töötama vene riigi ministeeriumikoolide kava järele. Nii oli Sindi kool esimene ministeeriumikool Läänemere maade Eestis osas, kuna Lätis aasta varem juba oli asutatud ministeeriumikool. 1888. a. kinnitati Sindi ministeeriumikooli täiendatud õppekava, mille järele õppeaineiks võeti ka eestikeel, võimlemine ja käsitöö. 1895. a. täiendatakse Sindi ministeeriumikooli haridusministri 22. II 1895. a. kinnitatud määruste põhjal ellukutsutud pedagoogikaklassiga. Selles klassis õppis esimesel aastal 10 noormeest ja lõpetas õppimise 7, asudes tööle koolipõllule. Varssi tõusis pedagoogikaklassi õpilaste arv tunduvalt: 1900. a. oli neid 18, 1901. a. 22; pärastpoole langeb arv natuke allapoole. 1901. a. elavad kasvandikud uues koolimajas üheskoos, mis nende õppetöö edukust, eriti venekeele omandamises, tunduvalt mõjustab. Esimeseks ülesandeks on, kirjutab koolijuhataja 1905. a. aruandes, „teha nende koduseks keeleks venekeel“. Manitsemiste ja õpetamise varal jõutakse niikaugele, et nad harjuvad kõnelema oma vahel ainult venekeelt. Ei ole muidugi kerge viia venekeelt väga vähe oskavaid noori inimesi 9 kuuga niikaugele, et nad suudaksid rahuldavalt venekeelt kõnelda ja kirjutada ning õpetajaina töötada. „Vaevalt esitatakse mõnele teisele õppeasutisele säärased nõuded.“ Ühiselu tõttu on õpilaste teadmised ja oskus tunduvalt tõusnud, eriti venekeeles, kuna saadaval on raamatud ning õpetajate kaasabi. Teiste õppeainete hulgas õpitakse pedagoogikaklassis ka usuõpetust ja eestikeelt ning kirjanduslugu ja harjutatakse endid nende õpetamises.

1902. a. kutsutakse ellu 2 uut 2-klassil. ministeeriumikooli — Taalis ja Voltvetis, natuke hiljem ka Laiksaares 1-klassil. min.-kool. Taali kooli juures avatakse ka pedagoogikaklass. Nagu Sindis nii õpivad siingi määrustele vastavalt ainult poisslapsed, kuna üksikuid

tütarlapsi „vabakuulajaina“ vastu võetakse kooliõpetaja-eksamile valmistumiseks. Rahvakoolide inspektori püüded rohkem ministeeriumikoole ellu kutsuda ei andnud suuremaid tagajärgi. Muu seas mainitagu, et 1910. a. Abja vallavolikogu kahel korral inspektori ettepanekul ministeeriumikooli asutamise küsimust harutas ning ikkagi eitavale otsusele jõudis.

Linnas eneses kujunes algõpetuse asi järgmiselt. Eesti soost linnaelanikkude laste õpetamine oli rootsiajast alates eesti koguduse kõstri hoolet. Nii tehakse 1669. a. eesti koguduse kõstriks kutsutud Christian Kusmann'ile otsekoheseks ülesandeks ka eesti laste õpetamine. Õppeaineks olid usuõpetus, lugemine ja kirjutamine, natuke arvutamist ja laulmine. Kõstriks töötas kirikuõpetaja otsekohese järelevalve all kihelkonnakoolina, kuni 19. sajandil uute algkoolide ellukutsumise tõttu tarve tema järele kadus ning kool 1892. a. kinni pandi.

18. sajandi lõpul, umbes 1789. a., asutatakse esimene algkool alevis; selles pidid poeg- ja tütarlapsed üheskoos õppima, poisid ainult kuni 10. eluaastani, selle järele tuli neid üle viia „linnapeakooli“ (Hauptstadtschule). Selles, hiljem harilikult „Pärnu rahvakooliks“ (die Volksschule in Pernau) nimetatud üheklassilises algkoolis õpetatakse lugemist, kirjutamist, arvutamist, usuõpetust, „natuke geograafiat“ (nii 1804. a.). Õpilaste arv on alguses väike, kuid kasvab alatasa: 1804. a. oli 13 p., 4 tütarlast; 1809. a. 23 p., 20 t., 1812. a. 43 p. — Alevi algkool töötas pikemat aega kantri kui ainsa õppejõu juhatusel. Õpilaste arvu kasvades jaotati kool kaheks algkooliks, nii et poisid ja tüdrukud hakkasid eraldi õpetust saama, viimased naisõpetaja juhatusel. Rahvaarvu kasvamisega tõusis tarve uute algkoolide järele, mis põhjustas mitme uue algkooli ellukutsumise. Eriti olgu mainitud Pärnu II algkool, mis 1851. a. asutati eriti Ülejõel elavate kalameeste laste jaoks „Eesti vallakooli“ nime all. Selle kooli esimeseks juhatajaks oli J. W. Jannsen, kes Vändra kõstrikohalt lahkudes Pärnu elama asus ning mainitud kooli juhatas 1851.—64. a., siin ka toimetades „Pärnu Postimeest“ ning kirjutades rea raamatuid. Kool, mis esialgu asus madalas puumajas, mille külge mõne aasta eest kinnitati mälestustahvel märkusega J. W. Jannsen'i ja L. Koidula asupaiga kohta, asus 1876. a. uude kahekordsesse kivimajja, mille linn ehitas.

Veel on mainitav algkoolist Jochmann'i nimeline algkool, mis on asutatud endise Pärnu kodaniku Carl Gustav Jochmann'i poolt 1830. a. testamendis määratud kapitalist 15000 rubla suuruses „Eesti maarahva lastele koolide toetamiseks ja asutamiseks (Einrichtung) minu kodulinna Pärnus ja Pärnu maakonnas“. 1860. a. oli Pärnus 2 linna-alkooli poeglastele 3 klassi ja 3 kooliõpetaja ning 147 õpilasega, 2 tütarlaste alkooli 2 klassi, 2 kooliõpetaja ning 68 õpilasega, teises tüt. alkoolis õppis ainult 8 last.

1914. a. oli linna algkoolide arv kasvanud 7:ni: 4 poeg- ja 2 tütarl. alkooli ning 1 ühisalgkool poeg- ja tütarlastele, kuna ehitamisel oli üks 200 lapsele aset andev algkool. Nende kõrval töötas veel üks vaeste sõprade seltsi ülespeetav väikelastekool poiss- ja tütar-

lastele. Ühes kroonu-alkkooli, ministeeriumikooli ning kr.-õigeusu kirikukooliga oli mainitud aastal Pärnus kokku 11 alkooli umbes 1 150 õpilasega.

Kokkuvõttes on 1913./14. õppeaastal rahvakoolide seis Pärnumaal ühes Pärnu linnaga järgmine: kaks 2-kl. kroonu-alkkooli — Pärnus ja Nõmmel — 5 kooliõpetajaga; 4 ministeeriumikooli, mis eespool mainitud, 12 õpetajaga; 7 linna-alkkooli (I, II, III poissl., I, II tütarl., Rae-küla ja Jochmann'i alkool) 16 kooliõpetajaga; 8 ev.-lut. usu kihelkonnakooli 17 õpetajaga (Vändras, Jaagupis, Tõstamaal, Audrus, Toris, Saardel, Hallistes, Karksis); 23 kr.-õigeusu kihelkonnakooli 58 õpetajaga (Audrus, Hallistes, Häädemeestel, Jõõpres, Kastnas, Karksis, Kärigus, Kilingil, Kihnus, Laiksaares, Lelles, Mihklis, Murus (Мур-поское), Pootsis (Подиское), Surjus, Tahkurannas, Tõstamaal, Toris, Vändras, Sindis, Jaagupis, Pärnu-Nikolai kiriku juures); 77 ev.-lut. usu vallakooli 90 õpetajaga ja 41 vene-õigeusu abikooli 44 õpetajaga. Rahvakooli välisest ja sisemisest seisundist annavad teatava kujutluse mõningad andmed, mis käivad 1911. aasta kohta. Mainitud aastal õppis rahvakoolis ühtekokku 7 294 last (4 083 poiss- ja 3 211 tütarlast); selle juures tuli 100 poisslapse kohta tütarlapsi: ev.-lut. usu kihelkonnakoolides 56, ministeeriumikoolides 79, vallakoolides ühes 1-klassilise kroonukooliga 92, kr.-õigeusu kirikukoolides 50, abikoolides 87, era-koolides 84 (läbistikku 79 tütarlast 100 poisslapse kohta).

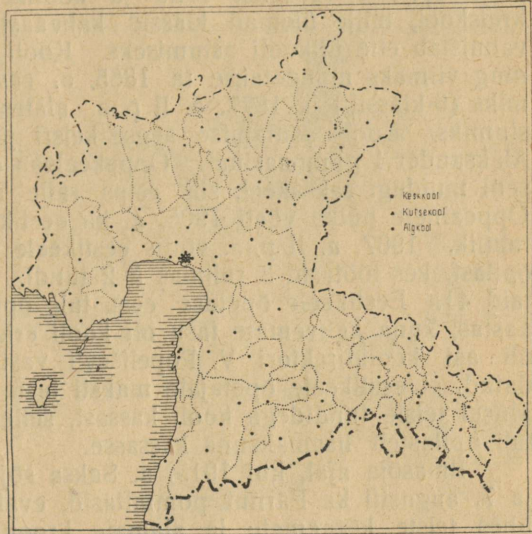
Koolide suurus oli õige mitmekesine. Maakonna loodepoolses osas (Tõstamaal, Audrus, Mihklis, Jaagupis) tuli läbisegi 24—30 last kooli kohta, Vändras, Saardes, Hallistes, Karksis, Häädemeestel — 50 lapse ümber. Kõige väikesemad koolid on kr.-õigeusu abikoolid; ka kr.-õigeusu kirikukoolides maal tõuseb laste arv ainult ühel korral üle 50 (54 — Häädemeestes), muidu kõigub ta 20—50 vahel (linnas on see arv igatahes suurem — 104). Ev.-lut. usu kihelkonnakoolidest on mõned õige perekad: nii on Vändra khk-koolis 122 õpilast, Saardes ja Toris a 67, Tõstamaal aga ainult 17. Ministeeriumikoolid on samuti õige lasterikkad: Tori khk kahe min.-kooli kohta (Sindi, Taali) tuleb kokku 348 last, Saarde (Volveti) min.-koolis on 117 last; linna- ja kroonu-alkkoolides on 100 last kooli kohta.

Õppeabinõude poolest on rahvakoolid võrdlemisi õige viletsas seisundis. Enam-vähem rahuldavaid õppeabinõusid leidub mõnes üksikus koolis. Harilikult on olemas ainult tahvel, paar kaarti ja pilt venekeele õpetuse jaoks; kr.-õigeusu abikoolid on õppeabinõudest pea täiesti lagedad. Ka kooliraamatukogude seisund ei paku kuigi ülevat pilti. Kooliõpetajate raamatukogud on enam nime poolest kui tõsiselt olemas mõneski koolis; koolilaste raamatukogusid leidub rohkem, kuid ometi suudavad needki rahuldada ainult õige väikesi nõudeid. Ühtki raamatut ei ole Jaagupi kihelkonnakoolis, Pärnu, Vändra ja Saarde kr.-õigeusu abikoolides ning Kärü Kooliseltsi erakoolis; Audru kr.-õigeusu abikoolides on kokku 7 raamatut; Mihklis 9, Jaagupis 14, teisal leidub neid rohkem; läbistikku tuleb tervel Pärnumaal 1 lapse kohta 1—2 raamatut. Raamatukogud, mis olemas, on venekeelsed; eestikeelseid raamatuid on kokku ainult 1 136 (7 284 koolilapse kohta),

nii siis ligi 7 koolilapse kohta 1 eestikeelne raamat. Eestikeelsed raamatukogud puuduvad täiesti linna-alkkoolide ja ministeeriumi- ning kroonu-alkkoolide juures; ev.-lut. kihelkonnakoolidest on ilma eestikeelsete raamatukogudeta Tõstamaa, Jaagupi, Vändra, Halliste ja Karksi; samuti ei ole eestikeelseid raamatuid kr.-õigeusu kihelkonnakoolidel Mihklis, Vändras. Kõigil ev.-lut. kihelkonnakoolidel on kokku 84 eestikeelset raamatut, mõnel ootamata väike arv: Saarde khk-koolis 2 raam.; Audrus 10 jne., nii et Tori oma 72 raamatuga seisab õige kõrgel. Vändras leidub kõigis koolides kokku ainult 100 eestikeelset raamatut, Saardes 49, Häädemeestel 221. Puudust aitavad ainult osaliselt täita kooliõpetajate isiklikud raamatud või ka kohalikud eraraamatukogud.

Rahvakooli arenemiskäiku viimasel ajal näitavad järgmised arvud: 1915./16. õppeaastal oli Pärnumaal 5 valitsuse algkooli 16 õpetajaga, 8 ev.-lut. kihelkonnakooli 19 õpetajaga, 20 õigeusu kihelkonnakooli 36 õpetajaga, 67 lut. vallakooli 82 õpetajaga, 35 õigeusu abikooli 44 õpetajaga, 3 erakooli 12 õpetajaga, kokku 138 algkooli 209 õpetajaga; 1925. a. oli 110 algkooli 281 õpetaja ning 7805 õpilasega, 5 kutsekooli 190 õpilasega ja 22 õpetajaga, 5 lasteaeda 164 õpilase ja 7 kasvatajaga (Sindi, Kilingi-Nõmme ja Mõisaküla alevs).

Peale selle töötas maakonnas 2 keskkooli (Vändras ja Abjas) 187 õpilase ning 14 õpetajaga ja 1 rahvaülikool, kokku maakonnas 123 õppeasutist 8346 õpilase ja 324 õpetajaga. Kutsekoolidest tuleb mainida Liplapi majapidamiskool, mis prl. M. Sapa'se ellu kutsutud ja tema juhatusel kauemat aega töötab. Kuigi koolide arv iseseisvuse ajal vähenenud, on ikkagi koolide jaotus omandanud otstarbekohasema ilme, sest varem ajal asus tihti mitu kooli õige ligistikku, — nii lut. ja õigeusu koolid, — kuna praegu vahetegemine usulisel alusel on ära jäänud ja koolivõrku arendatakse tarvidustele vastavalt (57. joonis). Paljude algkoolide juures on asutatud raamatukogud: 1927. a. olid säärased kogud 97 algkoolil, sisaldades kokku 20 646 raamatut. Koolimajade seisund jättis iseseisvuse alul kohati palju soovida. Nii oli 1922./23. õppeaastal 109 läbivaadatud koolimajast puudulikke 54—50%. Paljud koolimajad olid õige vanad, mitmed koolid asusid hädaruumides, talu-

57. joonis. Pärnumaa koolivõrk 1925/26 õppeaastal.

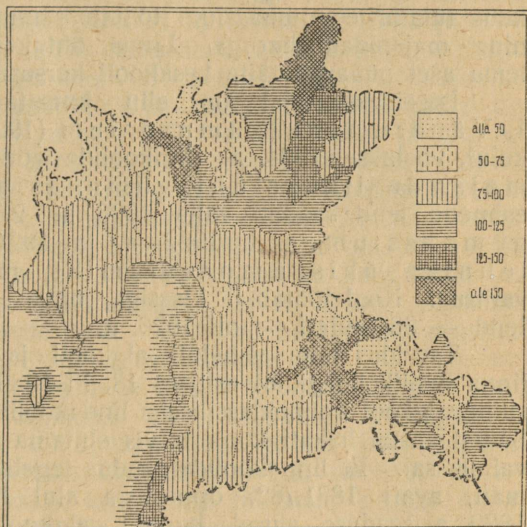
majades jne., sagedasti puudusid laste magamisruumid, koolimööbel oli vana ja puudulik. Viimased aastad on toonud mõneski suhtes arenemist paremuse poole, ikkagi aga leidub veel 1927. a. koole, kus hooned ning ruumid, samuti koolimööbel väga vajavad uuendamist.

Kui 1804. a. keiser Aleksander I käsul hakati terves Vene riigis asutama gümnaasiume ja kreiskoole, muudeti ka „Pärnu linnakool“ (Stadtschule zu Pernau) kolmeklassiliseks kroonukreiskooliks (1805. a.), juurde lisades neljas n. n. kaubandusklass, mis pidi võimaldama õpilastele saada Pärnu kui kaubalinna nõudeile vastavalt reaalaridust, eriti ka uutest keeltest. Mõni aeg hiljem (1840. a.) suleti kaubandusklass õpilaste vähesuse tõttu ja koolist sai kõrgem neljaklassiline kreiskool, mille ülemad klassid kaheaastase kursusega, nii et kool valmistab ette ülikooli astumiseks. Kooli õppejõudude arvu tõstetakse ning viimaks muudetakse ta 1865. a. seaduse põhjal progümnaasiumiks (6-klassil.) ja 1877. a. II p.-a. alates täielikuks klassikagümnaasiumiks. Kooli asutamise aegse keisri järele kannab ta nime keiser Aleksander I gümnaasium. Õppekeeleks oli kuni koolide venestamiseni muidugi saksa keel, siis astus selle asemele vene keel (1889. a.). Õppeainete hulka võeti 1905. a. ka eestikeel, millest osavõtt oli vabatahtlik. 1907. a. II p.-a. võttis eestikeele õpetusest osa 47 eesti soost õpilast, kes töötasid 3 rühmas à 2 tundi. 1913. a. oli eestikeele õppijaid 41. Eestikeele õpetuse eest tuli õpilastel eraldi maksta 5 rbl. aastas, kuna kehvemate tasu oli kooli erisummade kanda. Tegelikult oli asi koolidirektori V. Popelišev'i vastutulelikkusel nõnda korraldatud, et eestikeele õpetajale maksti tasu eestikeele tundide eest ühel alusel teiste tundidega kooli kassast, selle peale vaatamata, kui palju tuli õpilastelt lisamaksuna kassasse.

Ilmasõja ajal, kui 1915. a. Saksa sõjalaevad Liivi lahte tungisid ja 7. augustil ka Pärnut pommitasid, evakueeriti Pärnu gümnaasium ühes teiste kõrgemate ja alamate kroonuõppeasutistega Venemaale. Kõigepealt lahkuvad Pärnust õppejõud direktoriga eesotsas, kuna õppeabinõud pea täiesti maha jäävad; alles septembrikuul viidi väike osa õppeabinõusid Venemaale Jaroslavl'i linna, kuhu direktor ühes kantseleiga esialgu peatuma jäi. Varssi pärast kooli Pärnust lahkumist — 26. VIII 1915 — avaldavad Pärnu elanikud, eriti lastevanemad, palvet, et evakueeritud koolid tagasi toodaks või vastasel korral lubataks lapsi eraviisil kokku koguda ja õpetada. Õppekonna kuraator vastab, et enne kui sõjavõimud ei ole käsku andnud riigiasutiste reevakueerimiseks, ei saa alata gümnaasiumides õppetööd, ringides ja rühmades õpetamine aga on Läänemere mail keelatud. Venemaal suudeti asja sedavõrt korraldada, et Pärnu gümnaasium Muromi linnas Vladimiri kub. 2. X 1915 tegevust algas. Pärnu linna, samuti lastevanemate korduvad soovivaldused kroonukoolide, eriti gümnaasiumi tegevuse jätkamise kohta jäävad tähelepanemata, ehkki kuberner leiab (25. X 1915), et see oleks võimalik sõjaseisundi pärast. Aasta lõpul (28. XII) soovitab õppekonna kuraator koguni kõik Pärnu jäänud õppeabinõud Muromi viia, kui selleks on võimalust. Gümnaasium töötas Muromis terve õppeaasta kestel väikese osa Pärnust kaasa läinud õpilastega,

kelledele seltsisid sisevenemaalased. 1916. a. suvel avanes sellekohaste kohalikkude esinduste, eriti vanemate komitee pealekäimisel võimalus kooli Pärnusse tagasi tuua. Mõõduandvaks oli selles asjas loodefrondi vägede ülemjuhataja kindral Kuropatkin'i otsus, et Pärnu on täiesti väljaspool hädaohtu ning et poliitistel kaalutlustel ja rahuliku meeleolu kindlustamiseks Pärnu maakonnas ja selle naabruses on väga soovitatav Pärnu poiss- ja tütarlaste gümnaasium kiiresti tagasi tuua. Haridusministeeriumi nõusolekul algas gümnaasium 5. sept. 1916. a. Pärnus uuesti tööd ning õppejõud ühes perekondadega tulid pea kõik tagasi. Okupatsioonialal muudeti kool saksakeelseks.

Tütarlaste tarvis on juba 18. sajandi keskpaiku olemas erikool, nimega „neitside kool“ (Jungfernschule); selle ainus õpetaja on samal ajal ka kiriku organist. Õppeaineks on usuõpetus, veerimine ja lugemine, kirjutamine, arvutamine ja maadeteadus. 1802. a. õpib koolis 48 tütarlast. 1805. a. võeti organisti kõrvale teise õpetajana naisõpetaja, kelle eriliseks ülesandeks oli käsitöö õpetamine. Aegamööda laiendati kooli uute klasside juurdelisamisega, nii et tast saab kõrgem tütarlaste kool. 1857. a. avatakse kooli juures ettevalmistuskool, 1881. a. muudetakse kool 3-klassiliseks ning ta omandab I järgu kooli laadi ja nime, millel 1891. a. on 6 normaal- ja 3 ettevalmistusklassi. 1892. a. peale hakkab koolijuhataja kohuseid täitma poeglase gümnaasiumi direktor; samal aastal töötab kool juba 7 normaalklassiga. 1893./94. õppeaastal avatakse kooli juures 8-as, n. n. pedagoogikaklass, kuid kool töötab ikkagi I järgu tütarlastekoolina. Kuna varemini korduvalt ettevõetud katsed muuta kooli tütarlaste gümnaasiumiks 1870. a. 24. IV seaduse alusel jäävad tagajärjeta, antakse selleks viimaks luba 1. dets. 1894. a. Saksakeele asemel hakati õppekeelena kasutama venekeelt alamas klassis juba 1891. a., 1895. a. on „reform“ lõplikult teostatud ja õpetuse aluseks saab 1895./96. õppeaastast alates kroonu tütarlaste gümnaasiumide õppekava. Pärnu linn, kooli ülespidaja, ehitab koolile 1902. a. kahekordse maja, milles koolijuhataja aruande järele (1909. a.) on küllaldaselt kõrged ja valged klassitoad ning koridorid, avar ees-

58. joonis. Algkooliõpilaste suhteline arv 1000 elaniku kohta Pärnumaa valdades.

1891. a. on 6 normaal- ja 3 ettevalmistusklassi. 1892. a. peale hakkab koolijuhataja kohuseid täitma poeglase gümnaasiumi direktor; samal aastal töötab kool juba 7 normaalklassiga. 1893./94. õppeaastal avatakse kooli juures 8-as, n. n. pedagoogikaklass, kuid kool töötab ikkagi I järgu tütarlastekoolina. Kuna varemini korduvalt ettevõetud katsed muuta kooli tütarlaste gümnaasiumiks 1870. a. 24. IV seaduse alusel jäävad tagajärjeta, antakse selleks viimaks luba 1. dets. 1894. a. Saksakeele asemel hakati õppekeelena kasutama venekeelt alamas klassis juba 1891. a., 1895. a. on „reform“ lõplikult teostatud ja õpetuse aluseks saab 1895./96. õppeaastast alates kroonu tütarlaste gümnaasiumide õppekava. Pärnu linn, kooli ülespidaja, ehitab koolile 1902. a. kahekordse maja, milles koolijuhataja aruande järele (1909. a.) on küllaldaselt kõrged ja valged klassitoad ning koridorid, avar ees-

koda rieteruumiga, hästi varustatud joonistusklass, suur ja valge aktisaal, korralik keskküte; ka on maja juures kohane mänguplats. Olgu veel mainitud, et linna koolide, eriti keskkoolide võimlemisruumiks linn ehitas suurema võimla.

1915. a. evakueerimispalavikus viidi tütarlaste gümnaasiumi kantselei Tveri linna. Kui 1916. a. suvel luba saadi kroonukoolide tegevuse jätkamiseks Pärnus, algas samal sügisel ka tütarlaste gümnaasiumis uuesti õpetus. Eesti iseseisvuse ajal asendasid endisi gümnaasiume linna ühisgümnaasium ning linna tütarlaste gümnaasium; samuti tuli juurde linna õhtukeskkool. 1927. a. muutus ühisgümnaasium poeglaste gümnaasiumiks humanitaar- ja reaalaruga, kuna tütarlaste gümnaasium töötab samuti kahe osa — humanitaar- ning majapidamisharuga. Linna õhtukeskkool suleti 1927. a. ning tema aset püüavad täita keskkooli kursused linna toetusel.

Iseseisvuse ajal on ellu kutsutud keskkoolid maakonnas: 1. Vändra reaalgümnaasium (1922. a.) Vändra Haridusseltsi kulul, võetakse 1924. a. riigikoolide võrku ja muudetakse põllumajanduslikuks ühisgümnaasiumiks; koolil on 5 klassi, esimene lend saadeti välja 1926. a. 2. Abja era-ühisreealgümnaasium, asut. 1922. a. ja 1924. a. muudetud kultuuritehnika ühisgümnaasiumiks, mida üles peab Pärnu maavalitsus. Kool töötab 5 klassiga, õpilasi 1927./28. a. 124, esimene lend — 36 õpilast — oli 1926. a.

Tarvidus täita vahelüli algkooli ja keskkooli vahel väljendus linna koolikolleegiumi esitises 18. III 1880: muuta 1. poegl. üheklassiline algkool kolmeklassiliseks linnakooliks 1872. a. seaduse alusel. Samal aastal hakati kooli tarvis ehitama oma maja, mis 1881. a. alul valmis sai. Et linnakoolide seadus tegelikult ei maksnud Läänemere-mail, avati 1881./82. õppeaasta alul kolmeklassiline kreiskool 1820. a. seaduse alusel, kuna 1. algkool jäi edasi töötama. Riiginõukogu otsuse põhjal 23. XII 1885. a. reformiti kreiskool 1886. a. linnakooliks 1872. a. seadusele vastavalt; 1913. a. 1. jaanuarist omandasid kõik linnakoolid, nõnda ka Pärnu linnakool 1912. a. 25. VI seaduse põhjal kõrgema algkooli nime ja laadi. Pärnu kõrgem algkool töötas 4 klassiga kuni silmapilguni, mil kroonuasutised ja koolid Pärnust evakueeriti (1915. a. 7. VIII), siis jagas ta poeg- ja tütarlaste gümnaasiumi saatust. Olgu mainitud, et Pärnu kõrgemas algkoolis õpetati ka eestikeelt vabatahtliku õppeainena.

Avalikkude algkoolide kõrval töötavad erakoolid, täites osalt erilisi ülesandeid, osalt valmistades avalikkudesse koolidesse astumiseks. Nii mainitakse Pärnus juba 1797. a. Pierre Glandy üheklassilist erakooli, kus õpetatakse prantsus- ja venekeelt; kaks aastat hiljem avab „härta Galandy“ samasuguse eraalgkooli. Nähtavasti on tarve erakoolide järele õieti suur, sest 1809. a. loendatakse aruandes tervelt 7 erakooli umbes 150 õpilasega. Koolid on üheklassilised, õpilaste arv võrdlemisi väike: kõige suuremas „härta Nissen'i era-rahvakoolis“, õpib 37 last, teistes vähem, mõnes leidub ainult üksikuid õpilasi. Pärastpoole tuleb uusi erakoole juurde. 1860. a. nime-

tatakse ainult üht erakooli õige väikese õpilaste arvuga (13); kas see oli ainsaks erakooliks, on kitsitav. Erakoolide avamises tõuseb uus hoog pärast 1905. a. sündmusi. 1906. a. ellukutsutud Pärnu Eesti Kooli Selts avab samal aastal Pärnus eesti õppekeelega progümnaasiumi, samuti kutsub sama seltsi Mõisaküla Haruselts oma asukohas Mõisakülas ellu kaheklassilise eraalgkooli, millele järgneb 1909. a. P. E. Kooliseltsi Kärü Haruseltsi algkool. 1910. a. palub Mõisaküla läti selts „Ars“ luba avada Mõisaküla alevis kaheklassilist kooli alevikus asuvate lätlaste tarvis; luba saadakse alles 1912. a., kui selts samas paigas asuva eraisiku kooli üle võtab. Kool töötab teise järgu erakoolina, kus ka ladinakeelt õpetatakse (eraviisil). 1908. a. tuuakse Mõisakülasse üle senini Hallistes töötanud R. Karotom'i III järgu erakool. 1913. a. oli Pärnumaal üldse erakoole 8, neist 1 esimese järgu kool 14 õpetajaga, 3 teise järgu kooli 32 õpetajaga ning 4 kolmanda järgu kooli 13 õpetajaga. Emakeelseid erakoole oli samal aastal 5: neist 3 Pärnu linnas (Eesti Kooliseltsi, Saksa Kooliseltsi ja pr. A. Hellmann'i II järgu koolid), 1 Mõisakülas (Pärnu E. K. Seltsi Mõisaküla Haruseltsi 2-klassil. kool), 1 Kärus (Pärnu Eesti Kooliseltsi Kärü Haruseltsi III järgu kool). 1914. a. alul nõutab Pärnu Eesti Kooliselts luba avada ja üles pidada Pärnus I järgu tütarlaste erakooli eesti õppekeelega. Õppekonna kuraatori nõukogu otsustab selle peale (4. II 1914) selgitada sellelaadilise kooli avamise tarvet Pärnus ja sama seltsi II järgu kooli õppetegevuse laadi. Soovitud luba jääb andmata. 1915./16. a. seisab koolitöö ajutiselt sõjasündmuste tõttu. Osa ruume võetakse sõjaväe kasutada; Kooliselts ei suuda tarvilikku ainelist toetust anda koolile. 1917. a. omandab kool keskkooli (reaalgümna.) õigused ja laiendab tegevust. Okupatsiooniajal töötas kool esialgu endisel alusel edasi, hiljem takistas okupatsioonivõim koolitöö jätkamist. Sakslaste lahkumisel hakkas kool edasi töötama, esiotsa linna ja maakonna toetusel, siis 1919./20. õppeaastast peale Pärnu linna ülespidamisel. 1914. aastal sai Abja-Paluoja selts „Idu“ luba eraalgkooli avamiseks ning kool algaski tegevust 1914. a. sügisel.

1913. a. avab Õpetajate Ühing Pärnus kaubanduskooli, mis kolme eri- ja 2 eelklassiga töötab kuni 1919. a., selle järele kahe eriklassiga ning algkooliklassidega eelkoolina. 1916. a. omandas kool tarvilikud õigused. Kooli toetasid riigi- ja Pärnu Linnavalitsus ning Pärnu Majandusühisus. 1919. a. antakse kool üle Pärnu linnale ning 1923. a. peale on kool Pärnu maakonna ülespidamisel Pärnumaa kaubanduskoolina. Õpilaste arvu kõrguspunktiks olid aastad 1917—1920, mil see tõusis 250-ni, lõpetajaid oli esimese 10 a. kestel 202.

Erilaadilistest koolidest tuleb nimetada Väandra kurttummade kooli, mille 11. XII 1866. a. avas eraasutisena tollekorndne Väandra koguduse õpetaja E. Sokolovski. Oma esimese kauaaegse juhataja J. Eglon'i (vt.) ning hiljem C. Hoerschelmann'i, P. Kenkmann'i ja V. Univer'i juhatusel omandas kool suure tähtsuse eesti kurttummade õpetamise ja kasvatamise alal, nii et esimese 25 aasta kestel juba 58 kurttumma oli lõpetanud kooli heade tagajärgedega; tervel erakooli kestuse ajal võeti kooli vastu 427 õpilast. Kool peeti üles

ev.-lut. usu koguduste ja mõnesuguste eraasutiste, eriti „Hevata“ seltsi (1882—1919) ning eraisikute vabatahtlikkude annetuste varal. Eesti iseseisvuse ajal läheb kool 1. jaan. 1920. a. täieliselt riigi valdamisele, jätkates riigi kulul tegevust; viiakse 1924. a. lõpul üle Porkuni asundusse Virumaal.

Samalaadiline kool, nimelt nõ dramõistuseliste laste kool „Nain“ kutsuti 1901. a. ellu Jaagupis kirikuõpetaja praost W. Schultz'i poolt, kelle hooldamisel asutis on töötanud tänapäevani. Kasvandikkude arv on olnud korraga 15—18. Kooli ülespidamise eest hoolitseb pikema aja kestel praost Schultz kirikuõpetajate, Eestimaa rüütelkonna ja teiste toetusel. Pärast maailmasõda anti asutis üle Eesti ev.-lut. kiriku Sise-misjoni Seltsile; iseseisvuse ajal on asutist aineliselt toetanud Töö-Hoolekande- ning Haridusministeerium; viimasel ajal kannab riik hoolekandeseaduse põhjal kasvandikkude enamiku elatise ja õpetuse kulud.

Maja- ja aiapidamise edendamise alal omandasid laialise tutvuse ja etendasid tunduvat osa Liplapi aia- ja majapidamiskursused Vana-Karistes, mis 1910. a. ellu kutsuti neiu Marie Sapas'elt, kes ka oli kursuste juhatajaks kuni nende lõpetamiseni 1926. a. Kursustel, mis kestsid tavaliselt 7 kuud aastas, õppis alati 20—24 õpilast aiatööd ja majapidamist. Kursusi toetas Põllutööstusministeerium aineliselt.

Eriuskulikest koolidest mainitagu veel Pärnu tööstusõpilaste kooli, Eidapere klaasitöötusekooli Lelles, Mõisaküla tööstusõpilaste kooli ja Polli põllutöökooli.

Seltsid ja ühingud. Juba 19. sajandi alul puutume Pärnus kokku mingisuguse seltskondliku elu algidudega, kuigi veel ei saa kõnelda teadliku eesti seltskonna olemasolust ning eneseavaldusest. 1816. a. etendatakse nimelt Pärnus tuttava kirikuõpetaja J. H. Rosenplänter'i algatusel Kotzebue ühejargulist lustmängu „Der Talkus“ saksa- ja eestikeeles, 1824. a. kantakse „rohkel kiitusel“ ette naljamäng „Permi Jago unne-näggo“; siis järgneb „Lisa ja Ado ehk: Se kavval Peigmees“, ning „Lisa ja Ado kihlatuse päev“ eestikeelsed etendused rahvalaulude ja tantsuga 1829. a. Kuigi need näitemängud on ette kantud saksa tegelaste poolt saksa seltskonnale, siiski ei ole huvitusest asjaolu, et Pärnus siamaalsete teadete järele esimest korda on aset leidnud eestikeelne näitemäng.

Eesti seltskondliku elu algelementideks on laulu- ja mängukoovid, mis tekkisid peamiselt vennastekoguduste palvemajade juures möödunud sajandi alul, nagu näitavad teated mõnest maakonnast. Kuidas Pärnumaal selles suhtes lugu olnud, ei ole veel kindlaks tehtud, võib aga küll arvata, et siingi ei puudu analoogsed nähtused. Laulukooridest, millede kohta teated säilinud, tuleb vanamana mainida seda, mille J. W. Jannsen asutas ja juhatas umbes 70 aasta eest Pärnus. Edasi teame, et umbes 60 aastat tagasi Jaagupi kihlakonna Kaelase vallas muusikaharrastaja Jürisson ellu kutsus puhkpillide koori, mis omandas tutvuse Pärnumaal ja kaugemalgi. Umbes samal ajal on Kaelases ka juba eesti näitemängu alal esimesi samme astunud. Esimesest üldisest laulupeost Tartus 1869. a. võttis osa juba

neli meeskoori Pärnumaalt: Sindi, Voltveti, Halliste-Karksi ja Vändra koor. Teisel laulupeol, 1879. a. Tartus oli Pärnumaalt kolm koori 71 lauljaga: Tori, Halliste ja Vändra koor, osavõtjate kooride arvult seisid Pärnumaa Eesti maakondade hulgas 6. kohal. Järgmisel aastal, 1880. a., peeti aga koguni väike Pärnu maakonna laulupidu 5 koori ühise kontserdi kujul. Kaheksakümnendail aastail konstateeritakse rea uute laulu- ja mängukooride tegevusse astumist: Jaagupis, Toris jne. Mõnes kohas kasvab laulu- või mängukoorist välja kindlakujuline selts, nii Toris, kus laulupeost osa võtnud koor aluseks saab muusika- ja lauluseltsile „Salme“, mis töötab näitemängugi alal, asutab raamatukogu (1878. a.) ja loob oma maja omandamisega Toris seltskondlikule elule teatava keskkoha; 1909. a. peale töötab „Salme“ edasi haridusseltsina uue põhikirja alusel.

Ärkamisaja suurema rahvusliku üldettevõtte, Aleksandri kooli asutamise mõte kajastus Pärnumaal abikomiteede ellu kutsumises Vändras, Jaagupis, Toris, Karksis ja Pärnu linnas, kellel esimesel aastal (1872) ühtekokku 267 liiget; annetuste suhtes seisab Pärnu maakond 152 rublaga (ainult kahe abikomitee — Pärnu ja Vändra korjandused) Eesti maakondade hulgas 5-dal kohal. Ligemal aastail tulevad juurde abikomiteed Saardes (1873. a.), Kaarli vallas, Halliste khk (1874), Laatre-Veelikes (1876), Vändra khk II abikom. (1876), Vanamõisas, Halliste khk (1877), Halliste kihelkonna abikomitee (1877), Jaagupi khk II abikom. (1878), Mihkli khk abikom. (1878). 1878. a. lõpul tõuseb Pärnumaa annetuste kogusummaga — 1972 rbl. 60 kop. — neljandale kohale Eesti maakondade hulgas, kuna Pärnumaa kihelkonnist esimesel kohal maakonnas seisab Halliste 458 rbl. 65 kopikaga, järgmisel Tori — 431 rbl. 41 kop., viimisel Häädemeeste — 7 rbl. 15 kop. 1879. a. tuleb veel juurde Sauga abikomitee Pärnu khk-s ning korjanduse hooaja lõpul 1880. a. on Pärnumaa annetanud Aleksandri kooli heaks kokku 3971 rbl. 97½ kop., jäädes edasi neljandale kohale Eesti maakondade seas.

Vanemaid seltskondlikke ühinguid on „Endla“ Pärnus, mille asutamise mõte tekkis C. R. Jakobson'i mõjul ning teostati 1878. a. Esiotsa oli „Endla“ mõjuvaks Pärnu Eesti seltskonna koondajaks, sattus siis pikemaks ajaks välistesse ning sisemistesse raskustesse ja kaotas juhtiva koha; pärast „uuestisündi“ sajandi lõpul hakkas „Endla“ jälle etendama silmapaistvamat osa Pärnu Eesti seltskonna elus: korraldas koosolekuid, pidusid, 1903. a. Pärnumaa laulupeo jne. Eriti tähtsaks sai „Endla“ uue seltsimaja ehitamine (1911. a.), mis oli kolmas suurem ja nägusam teatrimaja Eestis; ühes sellega kutsuti Pärnus ellu alaline teater, mis töötas „Endlas“ tõusvas suunas kuni maailmasõjani ning uuendas oma tegevuse iseseisvuse ajal.

Hariduslikkude seltside asutamise hooaeg algab 1906. a., kui avaneb avaram võimalus vaba haridustöö tegemiseks, eriti emakeelsete koolide asutamiseks. 1906. a. asutatakse Pärnu Eesti Kooli Selts, kes samal aastal kohe käima paneb eesti õppekeeleaga progümnaasiumi; 1910. a. on koolis 253 mõlemast soost last; peale selle korraldab Kooli Selts kõnekoosolekuid, mitmesuguseid

ettekandeid, pidusid, kursusi jne. 1909 avab selts esimese Eesti laste-aia Pärnus. 1906. a. avatakse Mõisakülas Pärnu E. Kooli-seltsi haruselts, kes ka otsekohe ellu kutsub emakeelse algkooli, milles 1910. a. 121 last. 1907. a. tulevad juurde Polli-Peraküla Nooresoo Ühisus, Halliste Nooresoo Ühisus, Vändra Rahvahariduse Selts, Vana-Kariste Hariduse Selts, 1908. a. Seli Kirjanduse Ringkond, 1909. a. Nooresoo selts „Elu“ Pati-Ristikülas, Jaagupi Rahvahariduse Selts, Pärnu E. K. Seltsi Käru Haruselts, Tõstamaa Rahvahariduse Selts ja Pärnumaa Rahvahariduse Selts. Käru Haruselts asutab emakeelse kooli, pea kõigil seltsidel on 1910. a. olemas raamatukogu; muu tegevuse moodustavad kõne- ja kirjandusekoosolekud, kontserdid ja näitemänguõhtud jne. Enne haridusseltside tegevusse astumist leidis Pärnumaal juba rida avalikke raamatukogusid, nii Abja-Perakülas (asut. 1880. a.), Sindi Seltskondl. Üh. „Sõprus’e“ juures (1882), Jaagupis (1886) j. t., 1916. a. ulatus raamatukogude arv ligikaudselt 25-ni. Eriti olgu mainitud, et Pärnu linn juba 1908. a. avas avaliku maksuta raamatukogu lugemistoaga. Iseseisvas Eestis hakati raamatukogude mõttest hoogsalt kinni ning mõne aasta jooksul asutati tervelt 45 uut raamatukogu, nii et avalikkude raamatukogude võrku võetud raamatukogude arv 1926. a. tõusis 70-ni: neist oli 12 omavalitsuste ja riigi avatud ning 58 eraraamatukogu asusid seltside juures; selle lisaks tuli veel 10 raamatukogu, mis seisis väljaspool 1924. a. 6. VI seaduse alusel korraldatud raamatukogude võrku. Nii tuli mainitud aastal keskmiselt 960 elaniku kohta maakonnas üks raamatukogu (1921. a. 2800 el. kohta). 1926. a. lõpul oli võrku koondatud raamatukogudes raamatuid kokku 29 139; suuremaid kogusid oli Sindi „Sõpruse“ (2 038 r.), Jaagupi (1 646 r.), Abja-Peraküla, Pati-Ristiküla „Elu“ (1 296 r.). Raamatukogude ülespidamiseks kulutati samal aastal 1 165 328 marka, sellest tuli $\frac{2}{5}$ Haridusministeeriumilt ja omavalitsuse-asutistelt, kuna $\frac{2}{5}$ jäi seltside ja eraisikute kanda. Raamatukoguseltside ja lugemisringide arv tõusis mainitud ajaks 30-ni, neist 1 Pärnu linnas ja 29 maakonnas.

Haridusliikude ühingu tegevuse ajal samuti rohkesti hoogu, mille juures seltside otsekoheste sihtide ning ülesannete ja laadi suhtes õige tunduvalt esineb differentseerumise kalduvus. 1926. a. oli haridusseltside Pärnu linnas juba 2, maakonnas 19, noorsoo- ja enesearendamisseltside linnas samuti 2, maakonnas 13, koolide ülespidajaid seltsi 3, nende hulgas eriti silmapaistvad Pärnu Eesti Kooli Selts ja Pärnu Rahvaülikoolide Selts (asut. 1919. a.); esimene korraldas viimasel ajal õhtukursusi täiskasvanuile, raamatukogu ja lugemislaua (ühiselt Linnavalitsusega), pani toime 1926. a. ülemaakondliku noorsoo- ja juhtimisvastava toimikonna kaudu L. Koidula ausamba püstitamise tööd jne.; Rahvaülikooli Selts peab üles ning korraldab Pärnu linna ja Haridusministeeriumi toetusel rahvaülikooli; tegevus jaguneb loenguks, mida peetakse väga mitmesugustelt aladelt: loodus- ja arstiteadus, ajalugu, keel ja kirjandus, maade-, õigus-, hingeteadus jne., ning kursusteks: keelte, raama-

tupidamise, aiapidamise, linnukasvatuse, raadio, kiirkirja, naiskäsitöö, kehalise kasvatuse j. t. aladelt. Kunstiseltside, s. o. laulu, muusikat ja näitemängu edendavate seltside arv tõusis 1926. a. linnas 5 ja maakonnas 7-ni.

Seltside arv, kes osalt taotlevad üldhariduslikke eesmärke, osalt piirduvad mõne erialaga, kasvab aasta-aastalt. Viimasel ajal on tunda eriti maaseltsides tugevat liikumist rahvamajade ehitamise suunas. Nii ehitas Jäärja haridusselts 1926. a. suure rahvamaja, samuti kerkis Tahkurannas algkooli hoolekogu ja teiste hooel ruumikas rahvamaja; samal ajal oli päevakorral rahvamaja ehitamine Audrus, Uulus, Taalil, Arel, Laiksaares, Surjus ja teisel.

Ärkamisaja alul, kui Tartus ja Viljandis ellu astusid esimesed Eesti põllumeeste seltsid, pandi alus ka Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsile (1870. a.). C. R. Jakobson'i juhatusel, kes 1872. a. Väandrasse elama asunud, avaldas selts esialgu õige intensiivset tegevust, teostades eriti ühist kaupade muretsemist liikmeile; 1876. a. Viljandis peetud Eesti põllumeeste seltside asemikkude koosoleku otsusel pidi Pärnu Põllumeeste Selts esinema põllumeeste seltside „eesseltsina ehk eelkohana“, s. o. teotsema juhtiva keskkohana kaupade sisseostmisel, milline otsus jäi suuremalt osalt küll teostamata. Pärast Jakobson'i surma langes põllumeeste seltsi tegevuse hoogsus. Ikkagi toimetati mõnesuguseid ühississeostusid ning algatati muu seas 1888. a. esimest korda või ühise Inglise turule saatmise küsimust. 1890. a. ümber läks selts hingusele.

Mõni aeg selle järel astuvad Pärnumaal tegevusse uued põllumeeste seltsid: Hallistes (1893. a.), Väandras (1895), Abjas (1899), Saardes (1902), Änges ja Laiksaares (1904), Audrus (1907), Taalis (1908), Tahkurannas (1909), Koongas (1910), Toris (1910), Tõstamaal (1910); 1919. a. uuendatakse Pärnu Põllumeeste Seltsi tegevus. 1910. a. oli põllumeeste seltsidel kokku 1055 liiget; liikmearvult oli suuremaks Tori Põllum. S. (232 liiget), kellele järgnes Saarde (135 l.), Änge (124 l.), Väandra (106 l.) jne. Põllumeeste seltside tegevusest mainitagu eraldi, et Väandra Põllumeeste Selts käesoleva sajandi alul esimesena ellu kutsus loomade vastastikuse kinnituse, ning korraldas põllumajapidamise koduseid võistlusi. Änge Põllumeeste Selts uuendab 1908. a. juba I põllutöö kongressil 1899. a. Tartus liikuma pandud Eesti põllumeeste seltside omavahelise ühinemise mõtet, algatades kõigepealt põllutöö- ja karjakasvatuse-instruktorite ametisse panemist ühisel jõul ja „põllumeeste päevade“ pidamist. 1908. a. detsembrikuul Pärnus peetud esimese „põllumeeste päeva“ viljaks oli muu seas põllumeeste seltside vahelise keskoimkonna valimine, mis esiotsa töötas Änge Põllumeeste Seltsi (1909), siis Saarde Põllumeeste Seltsi juures (1910), kuni ta 1911. a. alul Võru põllumeeste päeva otsusel üle viidi Tartusse. Sellest Pärnumaal tekkinud algatusest kasvas teatavasti välja Põhja-Liivimaa Põllutöö Keskselts (1913), praegune Lõuna-Eesti Põllumeeste Keskselts (reg. 1920. a.)

Möödunud sajandi neljakümnendate aastate alul Lõuna-Liivimaaal tekkinud ja Eestissegi levinud kiriklik joomise vastu võitlemine ei saavutanud Pärnumaal nähtavasti tunduvalmait tagajärgi. Ikkagi on registreeritud karskusetöotuse andjaid Vändras 253 isikut, mehi ja naiti, Audrus 465; ka Saardes on antud samasugust töotust ning joomine on tunduvalt vähenenud. eriti on varrusid hakatud pidama ilma viinata.

Uemas karskuseliikumises omandab Pärnumaa erilise koha: Toris valmib 1888. a. noormeeste keskel Soome karskusliikumise mõjul kindel nõu asutada karskusselts. Nõu teostatakse ning 7. VI 1889 kinnitatakse Vene siseministri poolt esimene Eesti karskusselts „Täht“, mille juhatajaks saab asja tulisem õhutaja kooliõpetaja Jüri Tiik. Mõni aeg seisab Tori „Täht“ Eesti karskusliikumises juhital kohal: jagab nõu ja juhatus samasuguste seltside asutamiseks kodumaal, hakkab järgmisel aastal järjekindlalt välja andma karskuse lendlehti, mis täidavad karskuselehe aset jne. Tori äratusel ja eeskujul tekivad järgmisil aastail Pärnu maakonnas mitmed karskusseltsid: „Valgus“ Pärnus (1890. a.), „Laine“ Tõstamaal (1890), „Säde“ Kaarlis, Halliste kkk:s (1890), „Sindi Eesti Karskusselts“ (1892), „Iivakivi“ Karksis (1892), „Õilme“ Kilingi-Nõmmes. 1899. aastal on seitsmel karskusseltsil kokku umbes 500 liiget; kolm seltsi peavad lugemistuba teemajaga, enamikul on töötamas laulu- ja muusikakoor; kõik panevad toime koosolekuid kõnedega, muusika-, näitemängu ja üldsisulisi piduõhtuid. 1901. a. tuleb juurde Audru karskusselts ja „Hallik“ Vändras, mis alul õige elavat tegevust avaldab, asutades oma seltsimaja, näiteseltskonna jne.; vahepeal paneb aga „Laine“ vähese osavõtu tõttu silmad kinni. 1905. a. revolutsiooni sündmustega ühenduses suletakse „Valgus“, kuid asemele astub 1907. a. „Pärnu Karskuse Selts“. Sellesse seisundisse jääb karskusi Pärnumaal maailmasõja aluni, ainult selle vahega, et ka Sindi karskusselts vahepeal reast välja langeb, vähemalt ei loendata teda enam 1914. a. aruandes. Vabadussõja järele ei tee täisealiste karskustöö üldiselt edusamme, juurde tuleb aga küll eriosana noorte karskustöö lootus- ja karskusringide kujul alg- ja keskkoolides. 1924. a. oli juba lootus- ja karskusringe Pärnumaa algkoolides 16, millel kokku umbes 850 liiget, kuna Abja ühisgümnaasiumi juures keskkooli karskusring oli ellu kutsutud 55 liikmega; ka keskkooli noorsoo-ühingud „Taim“ (asut. 1904) Pärnus, „Püüe“ Pärnu ühisreaalgümnaasiumis ning „Lotos“ naisgümnaasiumi juures seisid karskuse alusel.

Teaduslikku ilmet kannab Pärnu vana-aja uurija selts (Altertumforschende Gesellschaft zu Pernau), asutatud 1896. a. Selts, kelle ellukutsujad ning kandvamad jõud on pärit saksa ringkondadest, on erilist tähelepanu pöörnud Pärnu linna ja ümbruskonna ajaloo uurimisele. Töö tulemuseks on seltsi „istungite aruanded“ (Sitzungsberichte), mida kuni 1914. a. ilmus seitse köidet, mis sisaldavad hulga kirjutisi Pärnu linna aja-, kultuuri- ning kirikuloost ja ümbruskonna muinasleidudest. Ka asutas selts raamatukogu ning arheoloogilise muuseumi.

Eriseltsidest on mainitavad naisseltsid, mida 1926. a. oli linnas 2 ja maakonnas 5: Vändras, Võllas, Uulus („Koidula“), Laiksaares, Hallistes. Vanim neist, Pärnu naisselts „Linda“, asutatud 1917. a., korraldab loenguid ja ettekandeid, õpinge, rahvapidusid, näitemüüke mitmesuguste üldasutiste ja ettevõtete toetamiseks, samuti tegelikke kursusi majapidamise, käsitöö, tervishoiu j. t. aladel, paneb erilist rõhku vaestehoolekandele, kutsub ellu laste ja emade nõuande kohti jne.

Kui ülikool 1699. a. Pärnusse üle toodi, tuli temaga ühes ülikooli trükikoda ja töötas kuni Pärnu langemiseni venelaste kätte (1710). Pikema vaheaja järele avas Marquardt 1809. a. Pärnus jälle trükikoja, mis 1840. a. üle läks Fr. W. Borm'i kätte, kes siin kirjastas ja trükkis hulga eestikeelseid raamatuid, peamiselt vaimulikke, ning välja andis ajalehte „Perno Postimees“.

Kultuurilistest üritustest mainitagu veel, et möödunud sajandi keskpaigu raamatuköitja Mihkel Jürgens Pärnus hakkas koguma saadavaid eestikeelseid raamatuid, eriti vanemaid, samuti andmeid viimaste kohta. Aastate kestel lõi J. nõnda Õpetatud Eesti Seltsi kõrvale õige täieliku raamatukogu, milles leidis esimese nimestiku järele (1857. a.) 318, teise järele (1864. a.) umbes 600 raamatut ja 170 kalendri nimetust. Ka avaldas Jürgens 1860. aastast alates kuni surmani (1879. a.) ajakirjanduses igal aastal ilmunud raamatute nimestiku. Kahjuks hävis väärtuslik kogu pärast Jürgensi surma.

Ühistegelisist ettevõttest võib esimeseks pidada Sindi tarvitajate ühingut, mis asutatud 1902. a. kohaliku kalevivabriku ametnikkude ja tööliste poolt. Sellele järgnes Vändra tarvitajate ühing 1904. a., siis 1908. a. Pärnu oma, mis aga mõne aasta pärast likvideeriti; 1909. a. algasid tegevust tarvitajate ühingud Mõisakülas ja Häädemeestel, 1910. a. Laiksaares („Edu“), 1911. a. Kaarlis, Orajõel, Tahkurannas, Vändra-Suurjõel (II), 1914. a. V. Vändra-Alustel, 1917. a. Lelles, Heinastes, 1918. a. Änge-Uduveres, 1921. a. Toris („Hakkaja“). 1926. a. alul oli tarvitajate ühinguid kokku 20, neist üks linnas ja 19 maakonnas.

Majandusühinguid kutsuti ellu Hallistes Abja-Paluojaal (1909. a.), Karksi-Nuias (1910), Pärnus, Saardes, Vändras (kõik 1911. a.). Huvitav on märkida, et maailmasõja ajal valitsusevõimude poolt käsk anti Pärnu majandusühingut Venemaale evakueerida, millisest saatusest ühingul aga korda läks pääseda.

Esimesed laenu- ja hoiuühingud asutati 1904. a. Hallistes ja Pärnus, siis 1908. a. Vändras; suurem laenu- ja hoiuühingute asutamine hooaeg on 1909. a., mil kutsutakse ellu ühingud Häädemeestel, Jaagupi-Änges, Karksis, Saardes, Tallis, Tõstamaal, Heinastes, neile järgneb 1911. a. veel 4 ühingut — Audrus, Kärigus, Mõisakülas, Toris. Selle järele jäi laenu- ja hoiuühingute asutamine seisma ning 1918. a. alul oli seisund endine. Ka pärastpoole ei kasvanud ühingute arv, vaid sellevastu kahanes koguni paari ühingu võrra; nii ei leidu 1923. a. „ühispankade“ hulgas enam Audru ega Kärigu laenu- ja hoiuühingut ning Heinaste ühing on jäänud Lätimaale. 1926. a. alul on ühis-

panku 12, — linnas 2, maal 10, juurde on tulnud endistele Pärnumaa ametnikkude ühispank. 1908. a. algas tegevust Pärnu Vastastikune Krediit-Ühisus, mis 1920. muudeti aktsiapangaks ja lahkus nõnda ühistegeliste ettevõtete kirjast.

Piimaühingud kutsutakse ellu 1908. a. Vana-Karistes, 1910. a. Polli-Perakülas, 1911. a. Abja-Sarjal, Tori-Jõesuul, Päriveres, Pärnu linnas, Tallis, 1912. a. Abja-Paluojaal, Koonga-Kallil, Laiksaares, Pöögles, Tori-Seljal, Karksi-Siniallikul, Tõstamaa-Tõhelas, 1913. a. Tõstamaa-Kastnas, Vana-Vändra Vakil. Sõjaajal jääb piimaühingute asutamine seisma; pärast seda võtab see aga uut hoogu; nii asutatakse 1921. a. 2 piimaühingut, 1922. a. 4 ning 1926. a. alul tõuseb piimaühingute arv Pärnumaal 151-ni, neist töötab üks linnas, teised maal. Piimaühingute arvult seisab Pärnumaa Eesti maakondade hulgas teisel kohal, Tartumaa järele, kus oli samal ajal 56 ühingut. Karjapõlv-ühingute liikumine Eestis algas Pärnumaal 1909. a. Vändra kontroll-ühingu asutamisega. Ilmasõja ajal likvideeriti peaaegu kõik kontroll-ühingud, sest et karjapidamises korduvate rekviziitsioonide tõttu tekkis kriis; ometi oli Vändra ühing üks neid väheseid, kes jäidis Eestis üldse tegevusse.

Masinaarvitajate-ühingute asutamise hooaeg algab Eesti iseseisvuse ajal. Nii asutatakse neid 1920./1921. a. 13, järgmisel a. 5 ning 1926. a. aluks tõuseb masinaühingute arv juba 35-ni.

Tulekahju kordadel vastastiku abi andmise seltside asutamine algab möödunud sajandi teisel poolel, 1911. a. asutatakse laiemal ulatusega Eesti Kinnitusseltsi Pärnu osakond. 1926. a. aluks oli kindlustuseühinguid kokku 31. — Ühistegevuse arenemisest Pärnumaal viimaseil aastail üldse annavad väikese pildi järgmised arvud: 1. I. 1918. a. oli ühistegelisi asutisi kokku 46, 1. I 1926. a. aga juba tervelt 149.

Vabatahtlikest tuletõrje ühinguist on vanem Pärnu tuletõrje üh., asut. 1866. a., peale selle töötavad tuletõrje-ühingud Sindis, Kilingi-Nõmmes, Karksi-Nuias j. t.; kokku oli 1926. a. tuletõrje-ühinguid 14, neist maakonnas 13.

Mainitavad on veel aiandusühingud, maaparandusühingud, kalandusühingud; viimaseid Pärnus 3, maakonnas 7: Häädemeestel, Orajõel, Tahkurannas, Tõstamaal, Pootsis jt.

Viimasel ajal tegevusse astunud ühinguist mainitagu: Pärnu-Jaagupi koguduse vendade selts, Tahkuranna ap.-õigeusu vennaste selts; lastekaitse ühingud Häädemeestel ja Sindis, Pärnumaa tiisikuse vastu võitlemise selts, õpetajate ühingud (Pärnus 3, maakonnas 12), Pärnu Eesti arstide selts; Pärnu Näitlejate ühing, Õigusteadlaste Selts, Tütarlaste keskkooli abiandmise selts, seltskondlikud ühingud (6 linnas, 6 maakonnas) jne.

Ajakirjandus. 1813.—32. a. ilmus Pärnus Eliisabeti koguduse õpetaja Johann Heinrich Rosenplänter'i toimetusel ja väljaandel ajakiri „Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache“ 20-es andes. See eestikeele ja kirjandusloo kohta suure tähtsuse

omandanud ajakiri sisaldab hulga kirjutisi eestikeele tundmise, kirjan-
dusloo, muinasusu alalt, näiteid eestikeele tegelikust kujunemisest,
vanavara ja mõnesuguseid sugemeid omaaegse vaimlise seisundi kohta.

Kuna Rosenplänter'i ajakiri oli saksakeelne ning määratud harit-
lastele, õnnestus J. W. Jannsen'il, kes Väandras ja Pärnus asudes (59. joo-
nis) kirjanikuna laialiselt tuttavaks saanud ning mitu korda katset teinud
eestikeelset ajalehte ellu kutsuda, viimaks ometi sihile jõuda: 1857. a.
suvel hakkab Pärnus ilmuma F. W. Borm'i trükikoja väljaandel ja
Jannsen'i toimetusel nädalaleht „Perno Postimees“, mis lõplikult
põhja paneb eesti ajakirjandusele. 1857—65 toimetab lehte J. W.
Jannsen, siis 1866—80 K. F. Lorenzsonn ning viimaks J. Lipp ja dr.

Foto „Uudis“, Pärnu.

59. joonis. Maja Pärnus Jannseni tänaval,
kus elas J. W. Jannsen 1851—1863. a. Siin kasvas Lydia Koidula.

E. Jannsen. Kuna „Perno Postimees“ Jannsen'i ajal aasta-aastalt
omandab laiema lugejakonna ja suurema mõju, muutub ta pärast
Jannsen'i Pärnust lahkumist Tartus „Eesti Postimehe“ näol tekkinud
võistluse tõttu ikka rohkem kohalikuks leheks, suutmata vaimliselt
sammu pidada areneva elu nõuetega, kuni 1885. a. dr. K. A. Her-
mann ta omandab ning Tartu toob ja siin „Postimehena“ hakkab
välja andma.

1894. a. siirdub Lilli Suburg'i asutatud „Linda“, muutudes
perekonnaleheks, Viljandist Pärnu ning ilmub siin H. Prantsu ja
A. Jürgenstein'i toimetusel ning väljaandel kuni 1902. a., jätkates
siis oma teekonda Tartus. 1905. a. saab Pärnu oma lehe, kuigi mitte
täiesti iseseisva: s. a. detsembris hakkab Tartu päevaleht „Postimees“
Pärnus ilmuma eriväljaandena nõnda, et Tartus trükitud pealehele

Pärnu osa kohal juurde trükitakse. Sellaselt ilmub „Postimehe“ Pärnu väljaanne lühemate vaheaegadega — 1908. a. oli selle asemel „Postimehe“ asemiku „Elu“ Pärnu väljaanne — kuni viimase ajani. Ka Viljandis kaks korda nädalas ilmuv „Kodumaa“ ja „Meie Kodumaa“ ilmub osalt Pärnus 1906. a. alates. Varemalt ilmunud lehtedest oleks veel mainida „Võitleja“ 1905. a., ainult üksikud numbrid. Iseisvuseajal on osalt Tallinna lehtede Pärnu väljaandena, osalt iseisvalt hakanud ilmuma „Pärnu Postimees“, „Vaba Maa“ Pärnu väljaanne (1923), „Pärnumaa Teataja“ (1924), 2 korda nädalas Pärnumaa põllumeeste häälekandjana, „Pärnu Päevaleht“ (1926), „Pärnumaa“ (1926), 2 korda nädalas, „Pärnumaa Nädal“ (1926), samuti 2 korda nädalas, „Pärnumaa Elu“; ajakirjad „Eesti“ (1925), „Noorte Püüded“ (1925). Saksa ringkondade häälekandjana ilmub 1824.—1865. a. „Pernausches Wochenblatt“, hiljem „Pernausche Zeitung“. Eriti on mainitav, et Pärnumaal algust on tehtud kihelkondade ajalehtede väljaandmisega. Nii ilmus 1913.—1914. a. Väandras „Vändra Kaja“, Jaagupis „Jakobi Teataja“ ja Audrus „Kodused Hääled“ 1912., 1913. ja 1915. a.
